

Interventie Vreedzaam

Erkenning

Erkend door deelcommissie Ontwikkelingsstimulering, onderwijs-gerelateerd aanbod en jeugdwelzijn

Datum: 5 februari 2026

Oordeel: Effectief volgens eerste aanwijzingen voor effectiviteit

De referentie naar dit document is: Rhee (oktober 2025).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Vreedzaam'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Disclaimer en informatiegebruik

Dit document bevat een beknopte weergave van de beschreven interventie. Bijbehorende materialen ontbreken, denk aan een handboek, werkboek en opleidingsdocumentatie.

Deze zijn wel nodig om de interventie uit te kunnen voeren. Het is daarom niet toegestaan om de interventie uit te voeren enkel op basis van dit document.

De informatie in dit document, voor zover die betrekking heeft op de hier beschreven interventie, mag niet worden overgenomen zonder toestemming van de eigenaar van de interventie. Ook mag de informatie niet worden gebruikt voor het maken van een eigen variant van de beschreven interventie.

Wil je de beschreven interventie gaan uitvoeren? Of wil je informatie over deze interventie overnemen? Neem dan contact op met de interventie-eigenaar of contactpersoon. Deze staat genoemd op de webpagina van de interventie in de Databank Effectieve Jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud	3
Samenvatting	4
Doelgroep	4
Doel.....	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing	5
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep.....	6
1.2 Doel.....	7
1.3 Aanpak	11
2. Uitvoering	25
3. Onderbouwing	31
4. Onderzoek	38
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	38
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	41
5. Samenvatting Werkzame elementen	47
6. Aangehaalde literatuur	48

Samenvatting

Vreedzaam is een programma voor sociale competentie en democratisch burgerschap. Vreedzaam biedt een oefenplaats voor democratie en actieve participatie voor primair onderwijs, speciaal basisonderwijs, (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs, kinderopvang en Integraal Kind Centrum (IKC). Het beschouwt de omgeving als een leefgemeenschap, waarin alle kinderen zich gehoord en gezien voelen, een stem krijgen en waarin kinderen leren wat het betekent om een 'democratisch burger' te zijn. Vreedzaam staat voor een pedagogische benadering waarbij niet zozeer het individuele kind, maar het kind in de sociale gemeenschap centraal staat. Naast de wekelijkse activiteiten en lessen in alle groepen wordt de leeromgeving ingericht als een democratische oefenplaats waarin kinderen de gelegenheid krijgen om de verworven burgerschapscompetenties te oefenen in een betekenisvolle context.

Doelgroep

Vreedzaam richt zich primair op kinderen en (als intermediair) professionals in primair onderwijs, (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs en kinderopvang.

Doel

Het hoofddoel van Vreedzaam is het bevorderen van sociaal-emotionele en burgerschapscompetenties van kinderen en jongeren om hen zo goed mogelijk in de democratische samenleving te kunnen laten functioneren.

Aanpak

Vreedzaam bestaat uit: 1) basiscurriculum van wekelijkse lessen en activiteiten voor kinderen in alle groepen van het basisonderwijs, (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs en kinderopvang. 2) invoering van leerlingmediatie, commissies, gemeenschapstaken en groepsvergaderingen; 3) training, coaching en begeleiding professionals; 4) ouderbijeenkomsten; 5) interne stuurgroep voor borging en verankering in de cultuur van de organisatie.

Materiaal

- Handleidingen en blokinleidingen voor de uitvoerende professionals die met Vreedzaam aan de slag willen: Handleiding (basiscurriculum wekelijkse lessen en activiteiten) voor kinderopvang, voor het basisonderwijs en voor (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs zowel print als digitaal in het online deelnemersdomein en het draaiboek training leerlingmediatie.

- Materialen voor doelgroepen: wekelijkse lessen en activiteiten in de vorm van werkbladen en presentaties, kletskaarten, beeldmateriaal en woordkaarten te downloaden in het online deelnemers domein. Materialen te bestellen in de webshop van de CED-groep zoals de wereldbol, handpoppen aap en tijger en petten.

- Materialen voor de werving van deelnemers: website

<https://www.cedgroep.nl/merken/vreedzaam> en interactieve PDF (alleen voor PO), presentatie.

- Materialen voor de evaluatie van de interventie: het kwaliteitszorginstrumentarium Vreedzaam te downloaden van het online deelnemersdomein bestaat uit vragenlijsten, borgings- en evaluatie-instrumenten:

<https://vreedzaam.procademy.nl/course/100043/enrollment/32432/chapter/100256>

Onderbouwing

Dat het programma in staat is de gestelde doelen te realiseren wordt veroorzaakt door een aantal kenmerken waarvan de werkzaamheid aannemelijk is op basis van empirisch onderzoek:

- Als eerste is er sprake van een organisatie-brede aanpak die uitgaat van normstelling en onderlinge (sociale) verbinding in de leeromgeving. Er wordt een gedeelde sociale en morele gedragsnorm geïnstalleerd, waardoor professionals het gedrag van kinderen vanuit gezamenlijkheid kunnen aansturen (Coopmans et al., 2020).
- Ten tweede de aanwezigheid van een curriculum dat in alle groepen wekelijks wordt uitgevoerd (Dijkstra et al., 2016; Schaepmeester, Van Braak & Aesart, 2022; Slijkhuis et al., 2023), waarmee kinderen sociale en burgerschapscompetenties (kennis, vaardigheden en attitudes) wordt aangeleerd.
- In de derde plaats de inrichting van de leeromgeving als oefenplaats om de verworven burgerschaps-competenties in een betekenisvolle context te kunnen inoefenen (Teegelbeckers, Nieuwelink & Oostdam, 2023).

Onderzoek

Verschillende studies naar het programma tonen aan dat Vreedzaam (en de elementen die centraal staan in het programma) een positieve bijdrage leveren aan- of positief samenhangen met de sociale competenties en democratisch burgerschap van kinderen:

- Burgerschapskennis, burgerschapsvaardigheden en reflecterend vermogen (Day, 2014).
- Het sociale gedrag en de verantwoordelijkheid die kinderen nemen voor dit gedrag (Pauw, 2013).
- De werkzame elementen van conflictoplossing, kinderopparticipatie, gezamenlijke besluitvorming en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap (zie o.a. Schulz et al., 2018).

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

Vreedzaam richt zich op kinderen van 0 - 4 jaar in de kinderopvang en voorscholen en op kinderen van 4 - 12 jaar in het basisonderwijs en het speciaal basisonderwijs. En (in aangepaste vorm) op kinderen van 12 - 18 jaar in het (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs ((V)GO): ZML-scholen (cluster 3), Spraak-taal (cluster 2) en ZMLK-scholen (cluster 4). De lessen zijn gebaseerd op leerroute 3 (van het Landelijk Doelgroepen Model) en hebben praktische tips voor aanpassingen op leerroute 2 en 4.

Het programma is ook verbreed naar een wijkaanpak (De Vreedzame Wijk) waarin ouders, bewoners, vrijwilligers, professionals in wijkinstellingen doelgroep zijn (www.stichtingvreedzaam.nl). De toepassingen voor De Vreedzame Wijk komen niet aan bod in deze beschrijving.

Intermediaire doelgroep

Pedagogisch medewerkers in de kinderopvang en onderwijsprofessionals in primair (gespecialiseerd) onderwijs vormen de intermediaire doelgroep. Via hen wordt gewerkt aan de doelen op kindniveau. Ook wordt via hen gewerkt aan doelen op teamniveau om een cultuurverandering binnen de organisatie te bewerkstelligen.

Selectie van doelgroepen

Vreedzaam kan worden ingezet bij alle kinderen en jongeren in de kinderopvang, het (speciaal) basisonderwijs en (in aangepaste vorm) in het (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs van 0 - 18 jaar. Contra-indicaties zijn hier niet van toepassing.

Contra-indicaties zijn wel van toepassing op de intermediaire doelgroep: de opvang- of onderwijsorganisatie die gebruik wil maken van Vreedzaam. Bij de start van een implementatietraject is aandacht voor visie en draagvlak binnen de organisatie. Gebrek aan visie of onvoldoende draagvlak binnen de organisatie (< 90%) is een contra-indicatie. Tijdens een intakegesprek door de adviseur met de schoolleider wordt het Management Team (MT) actief gevraagd naar het draagvlak voor de interventie in het team van pedagogisch en onderwijsprofessionals. De vragen die hierover concreet gesteld worden, zijn opgenomen als onderdeel van het intakeformulier. De adviseur kan op basis van deze contra-indicatie beslissen dat er nog niet met het programma gestart kan worden.

Betrokkenheid doelgroep

Het oorspronkelijke programma is ontwikkeld samen met pilotscholen en hun leerkrachten. Inmiddels is het programma enkele malen doorontwikkeld en daarbij is telkens dezelfde opzet gekozen: ontwikkeld materiaal wordt op enkele pilotlocaties uitgeprobeerd en de feedback van kinderen en leerkrachten wordt gebruikt voor de definitieve versie. In een aantal gevallen wordt een geselecteerde groep professionals uit kinderopvang en onderwijs gevraagd al bij de ontwikkeling van de eerste proefversies mee te denken. Op deze manier is recent het materiaal voor de kinderopvang herzien, waarbij verschillende managers,

Pedagogisch coaches en pedagogisch medewerkers van kinderopvangorganisaties en integrale kindcentra feedback hebben gegeven.

Feedback vanuit het veld leidt bijvoorbeeld tot nieuwe inspanningen op het gebied van digitalisering van de lessen, invoegen van audiovisueel materiaal, inkorten van de lessen, het geven van suggesties voor toepassing in de dagelijkse praktijk, evenals suggesties voor toepassing thuis, gericht op ouders (bijvoorbeeld kletskaarten).

1.2 Doel

Hoofddoel

De interventie beoogt sociaal-emotionele en burgerschapscompetenties van kinderen en jongeren te bevorderen om hen zo goed mogelijk in de democratische samenleving te kunnen laten functioneren.

Subdoelen

Het hoofddoel wordt in het programma uitgewerkt in subdoelen. Aan deze subdoelen worden vervolgens specifieke gedrags- en competentie-doelen gekoppeld. Deze worden geoefend en aangeleerd door het lesprogramma en in interactie met de professionals. Deze specifieke competenties worden geëvalueerd met het evaluatie-instrument Vreedzaam op het niveau van de kinderen en de professional. Op organisatieniveau helpt het programma de kwaliteit van de doelen in de hele organisatie met gerichte kwaliteitszorg te bewaken.

Doelen op het niveau van het kind:

Het hoofddoel wordt hieronder uitgewerkt in subdoelen en specifieke competentie- en gedragsdoelen. Deze doelen heeft het kind bereikt bij het verlaten van de school na het doorlopen van het programma van groep 1 tot en met 8. Voor het gespecialiseerd en voortgezet gespecialiseerd onderwijs geldt dat toegewerkt wordt naar al deze doelen bij het compleet doorlopen van GO tot einde VGO.

1. Op een democratische manier met elkaar beslissingen nemen:
  - Een standpunt hebben.
  - Opkomen voor eigen standpunt.
  - Verplaatsen in standpunt van anderen.
  - Argumenteren en debatteren.
  - Bereidheid om van standpunt te veranderen.
  - Compromissen sluiten en meningsverschillen overbruggen.
  - Loyaal zijn tegenover genomen besluiten.
  - Rekening houden met standpunt van de minderheid.
2. Constructief conflicten oplossen:
  - Inzicht in- en kennis van conflictoplossing.
  - Inzicht in eigen stijl van conflictoplossing.
  - Verplaatsen in de positie van de ander.
  - Onderhandelen en win-win oplossing nastreven.
  - Afzien van fysiek of verbaal geweld.
  - Kennis van leerlingmediatie.
  - Mediatie-vaardigheden: luisteren, samenvatten, kinderen zelf oplossingen laten bedenken.
  - Omgaan met emoties (boosheid en verdriet) in een conflict.

3. Verantwoordelijkheid nemen voor elkaar en voor de gemeenschap:
  - Aan de regels houden.
  - Samenwerken en behulpzaamheid.
  - Verantwoordelijkheid voor elkaar.
  - Verantwoordelijkheid voor de klas, de leeromgeving en de wijk.
  - Zorgzaamheid en gevoel van rechtvaardigheid.
  - Participatie: meepraten en meedenken bij initiatieven.

4. Een open houding aannemen tegenover verschillen tussen mensen:
  - Tolerantie.
  - Aanpassen aan andermans regels en gewoonten.
  - Respect voor andere levensopvattingen en -stijlen.
  - Inleven in een ander, in andere culturen en levensomstandigheden.
  - Constructief omgaan met vrijheid van meningsuiting en godsdienst.
  - Onderscheid maken tussen oordeel en vooroordeel.
  - Kennis van verschillende levensbeschouwelijke stromingen: over de levensbeschouwingen van verschillende kinderen in de klas.

5. Kennis op doen over hoe onze democratische samenleving is ingericht:
  - kennis van democratische instituties (o.a. 2^e Kamer en Grondwet).
  - kennis van democratische spelregels: rekening houden met minderheidsstandpunten en accepteren van gezamenlijk genomen besluiten.
  - kennis van rechten en plichten in een democratie: over de spanningen tussen vrijheid van meningsuiting en solidariteit (rekening houden met de gevoelens van een ander).
  - kennis van democratische principes (o.a. verkiezingen, vertegenwoordiging).
  - kennen van de rol van media in een democratie.
  - digitaal burgerschap: kritisch kijken naar (online) informatie en weten hoe nepnieuws werkt.

Voor (V)GO wordt bij dit doel ook gewezen op de toevoeging Bijzondere Burger:
<https://www.bijzondereburger.online/>.

6. Een kritische houding ontwikkelen:
  - kritisch denken, kijken en luisteren.
  - kritisch analyseren van (digitale) informatie op aannames, argumenten, bronnen, betrouwbaarheid en representativiteit.
  - een kritische houding t.a.v. ongelijkheid, onrecht, discriminatie, buitensluiten en de bereidheid daar iets tegen te doen.
  - de bereidheid om de eigen positie (meningen, vooroordelen) ter discussie te stellen en heroverwegen.
  - sociale media kunnen gebruiken en de informatie daarop kritisch kunnen beoordelen.

Opbouw een kritische houding ontwikkelen binnen Vreedzaam ZML:

GO:

- zich durven uitdrukken (iets durven zeggen).
- wennen aan spreken in het openbaar.
- gedachten omzetten in een voor anderen te volgen verhaal.
- een mening vormen (ergens iets van vinden).
- verwoorden van een eigen mening.
- luisteren naar elkaar.
- vragen stellen aan elkaar.

VGO:

- een kwestie onderzoeken.
- een mening onderbouwen met argumenten.
- ingaan op elkaars argumenten.
- bereidheid van mening te veranderen.
- verschil van mening accepteren.
- kritisch luisteren.
- een kwestie in klas of school onderzoeken.
- consensus hanteren als methode van besluitvorming (overeenstemming bereiken).
- op een vriendelijke en tactvolle wijze zeggen dat je het er niet mee eens bent.
- zelfreflectie toepassen op eigen rol, standpunt

Kinderopvang

In de kinderopvang worden doelen aangeboden voor onderdeel 1 tot en met 4, niet voor 5 en 6. We spreken in de kinderopvang bovendien i.p.v. leerdoelen over aanbodsdoelen; doelen die kinderen kunnen oefenen om het uiteindelijk te gaan beheersen. Deze doelen geven een richting waarin kinderen onderwerpen verkennen en ermee leren omgaan. Met Vreedzaam hebben kinderen bij het verlaten van de kinderopvang ervaringen op gedaan ten aanzien van:

1. op een democratische manier met elkaar beslissingen nemen; praten, een keuze (of mening) verwoorden, luisteren, vragen stellen aan elkaar, interactie aangaan met een ander;
2. constructief conflicten oplossen: conflicten; verkennen wat de grenzen zijn in conflicten, leren hoe een conflict voorkomen en samen opgelost kan worden, meedenken over oplossingen en goedmaken, herkennen van gevoelens, hun eigen gevoelens herkennen en zich verplaatsen in de gevoelens van anderen;
3. verantwoordelijkheid nemen voor elkaar en voor de gemeenschap; elkaar leren kennen, kennismaken met regels en afspraken, een zorgzame houding, andere kinderen en volwassenen helpen, participeren, keuzes maken, samen spelen en delen;
4. een open houding aannemen tegenover verschillen tussen mensen; kennis van andere culturen en levensbeschouwingen; verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en andere kinderen ontdekken, belangstelling en sympathie tonen voor andere kinderen.

Deze ervaringen dragen bij aan hun ontwikkeling en sluiten aan bij de inhoudskaarten met aanbodsdoelen van de (prefase) sociaal-emotionele ontwikkeling en van de (prefase) 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' van de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO).

Doelen op het niveau van de professional:

Deze doelen heeft de professional bereikt bij na afloop van het- in de meeste gevallen 2 jarige – implementatietraject.

- Vertoont modelgedrag (bijvoorbeeld wat betreft conflicthantering, empathie, benoemen van gevoelens)
- Staat open voor verschillen tussen kinderen (en ouders)
- Heeft kennis van theorie en praktijk van gedragsregulering
- Heeft een visie op burgerschapsvorming

- Heeft hoge verwachtingen van de kinderen wat betreft sociaal gedrag (bijvoorbeeld spreekt kinderen aan op gemaakte groepsafspraken, verwacht dat kinderen elkaar helpen en opstekers geven)
- Is betrokken op álle kinderen als persoon
- Leert kinderen conflicten zelf op te lossen
- Leert kinderen hun stem te gebruiken, standpunten in te nemen en op een democratische manier besluiten te nemen.
- Leert kinderen zich te in te leven in elkaar
- Maakt van de groep een zorgzame gemeenschap (bijvoorbeeld kinderen zorgen voor elkaar en komen voor elkaar op)
- Maakt van de groep een oefenplaats voor kinderen voor het nemen van verantwoordelijkheid voor de leeromgeving (bijvoorbeeld door taken uit te laten voeren zoals "klassendienst")
- Is bereid om kinderen serieus te nemen
- Heeft een verantwoordelijk kritische houding

In de kinderopvang worden de subdoelen voor professionals aangevuld met de 6 interactievaardigheden van Strik, S. & Schoemaker, J. (2018). Sensitieve responsiviteit, respect voor autonomie, structuur bieden en positief leidinggeven, praten en uitleggen, de ontwikkeling stimuleren en onderlinge interactievaardigheden begeleiden en stimuleren. Zie ook de overzichten voor professionals met concreet voorbeeldgedrag per blok in de map Vreedzaam voor de kinderopvang bij iedere BLOK handleiding onder het kopje: "De pedagogisch medewerker: jij maakt het verschil".

Doelen op het niveau van de organisatie:

Deze doelen heeft de stuurgroep bereikt na afloop van het- in de meeste gevallen 2 jarige – implementatietraject.

Het programma beoogt een positief sociaal en moreel klimaat te bevorderen binnen opvang- en onderwijsorganisaties, waarin kinderen en medewerkers op een positieve manier met elkaar omgaan, de eigen kracht van kinderen wordt benut, kinderen en professionals in kinderopvang en onderwijs zich veilig voelen en prettig werken. Handelingsverlegenheid bij professionals binnen kinderopvang, primair onderwijs en (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs wordt voorkomen.

De doelen op organisatieniveau hebben een ander karakter: het organiseren van de kwaliteitszorg, de evaluatie, de borging van de doelen. Essentieel daarbij is het bewaken van een - aan de doelen van het programma ondersteunende- pedagogische cultuur.

In elke onderwijs- of opvangorganisatie wordt er een stuurgroep verantwoordelijk gemaakt voor het realiseren van de doelen op organisatieniveau. Deze stuurgroep bestaat uit ca. 5 leden (een representatie uit het team, de vestigingsleider en een coördinator) en komt minimaal 5 keer per jaar bijeen om (a) bijeenkomsten te plannen, (b) Vreedzaam te evalueren en verbeteracties voor te stellen en (c) borgingsplannen te bespreken. De stuurgroep is ervoor verantwoordelijk dat er gewerkt wordt aan de volgende doelen op organisatieniveau:

- Jaarlijks een borgingsplan maken waarin verbeteracties en bestaande afspraken worden beschreven en verdeeld.
- Jaarlijks uitvoeren van de kwaliteitscyclus en organiseren van de evaluatie, analyse en vervolgacties beschrijven.
- Jaarlijks een jaarplanning voor de lessen, toezicht houden op het uitvoeren van lessen en (waar nodig) ondersteunen van andere professionals. Met als uitgangspunt dat in alle groepen wekelijks lesactiviteiten worden gegeven volgens het jaarrooster van Vreedzaam.

- Jaarlijks plannen van overleggen over Vreedzaam; zoals intervisie, uitwisseling van ervaringen, samen voorbereiden van een Blok, bespreken evaluaties en voorgestelde verbeteracties.
- Bewaken van de gemaakte teamafspraken die na elk Blok met het team worden gemaakt over het gedrag van de professionals.
- Draagt zorg voor de zichtbaarheid van Vreedzaam in lokalen, gangen en andere plekken in- en om het gebouw. Met als uitgangspunt dat Vreedzaam zichtbaar is in de lokalen en het hele gebouw (gangen en gedeelde ruimtes) door de Grondwet, blokposters, pictogrammen, petten, de bal, mediatorenbord, stappenplan, afkoelplekken etc.
- Uitdragen van de doelen van het programma, door collega's, kinderen en ouders aan te spreken op hun sociale gedrag – door hen hierop te corrigeren of hierover gerichte complimenten te geven. Met als uitgangspunt dat er in de hele organisatie expliciete sociale normen (grondwet) zijn, die richting geven aan het gedrag.
- Coaching van nieuwe collega's; door middel van klassenbezoeken en nagesprekken.

1.3 Aanpak

Aanpak opzet van de interventie - Algemeen

Hieronder wordt de gemeenschappelijke opzet van Vreedzaam toegelicht die wordt gebruikt in de kinderopvang, het (speciaal) basisonderwijs en het voortgezet speciaal onderwijs.

Voordat een organisatie zich Vreedzaam kan noemen en het programma zelfstandig kan uitvoeren, wordt zij in een gemiddeld genomen tweejarig implementatietraject begeleid door een gecertificeerde Vreedzaam trainer. Een organisatie die Vreedzaam wil worden volgt daarvoor de volgende stappen.

Stap 1 Teamintake en presentatie door Vreedzaam trainer voor het behalen van min 90% draagvlak voor de invoer van het programma.

Stap 2 Opzetten organisatie, samenstellen van de stuurgroep, afnemen van de nulmeting, opstellen van doelen en ambities en het maken van een planning voor de implementatie.

Stap 3 Implementatie en borging* in jaar 1: 3-5 teamtrainingen, een dag(deel) groepsbezoeken, afgewisseld met 3-6 stuurgroep vergaderingen, tussentijdse meting. In jaar 2: 2-4 teamtrainingen, mediatorentoer, 2-4 stuurgroep vergaderingen en eindevaluatie, eindmeting.

Stap 4 Kwaliteitszorg: Jaarlijkse uitvoer en monitoring via evaluatie-instrument Vreedzaam, ambities en doelen bijstellen a.d.h.v. evaluatie en actualiteiten, jaarplanning maken en uitvoeren en weer evalueren.

Stap 5 Onderhoud: bij wisseling in het team, nieuwe leerkrachten trainen via de training Vreedzaam voor nieuwe leerkrachten (3 dagdelen training en e-learnings incompany of open inschrijving te volgen). Stuurgroep opnieuw samenstellen (indien nodig).

*Stap 3 (uitweiding opzet)

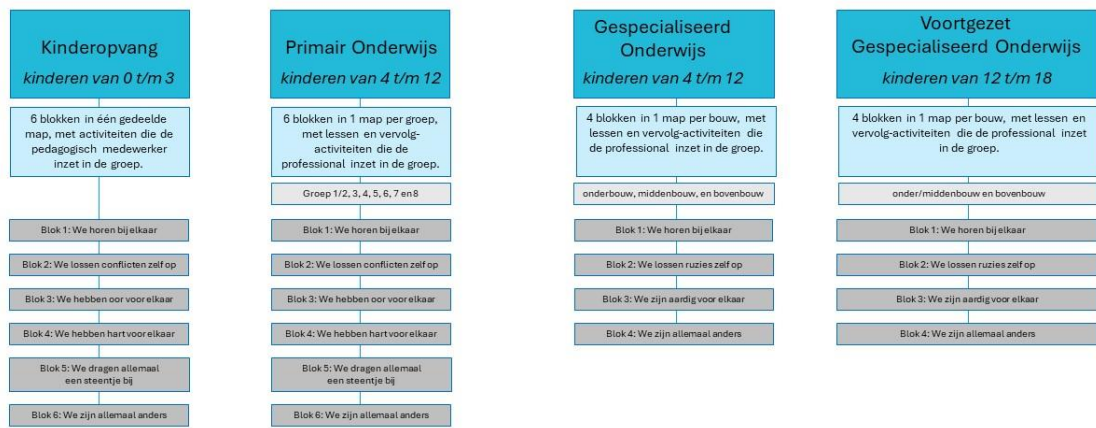
Gedurende de implementatie wordt het team steeds voorafgaand aan de komende blokperiode, getraind om 'het Basiscurriculum', de lessen en activiteiten, te kunnen

uitvoeren en het gewenste gedrag te vertonen. Voor de uitvoer worden zij naast het basiscurriculum ook getraind in het inzetten van een aantal kernonderdelen.

- **Basiscurriculum:**

- **Opzet van het basiscurriculum per doelgroep**

Onderstaande schema geeft het basiscurriculum van Vreedzaam per doelgroep weer. Hierbij gaat het om de kinderopvang, het (speciaal) basisonderwijs en het voortgezet speciaal onderwijs:

- Kinderopvang: Vreedzaam voor de kinderopvang bestaat uit zes blokken van ieder acht weken. Elk blok bestaat uit twaalf activiteiten: vier kernactiviteiten en acht keuze activiteiten. Elk blok begint met de beschrijving van vier kernactiviteiten, activiteiten worden ingepland en regelmatig herhaald. Vervolgens is er keuze uit acht keuzeactiviteiten.
- IKC: De blokken lopen gelijk met school wanneer de kinderopvang in de school of binnen een kindcentrum zit. In alle groepen van de kinderopvang, maar ook van de basisschool wordt zo in dezelfde periode een blok behandeld. Hierdoor is iedereen tegelijkertijd met dezelfde doelen van Vreedzaam bezig in activiteiten (kinderopvang) of lessen (basisschool).
- Primair onderwijs: de lessen en activiteiten voor de groepen 1 tot en met 8 van het basisonderwijs zijn ingedeeld in zes blokken. Elk blok bestaat uit gemiddeld vijf lessen/activiteiten. Deze lessenserie bestaat uit een wekelijkse les of activiteit in alle groepen van 20-40 minuten.
- (V)GO: aangezien het leren meer tijd vergt en meer herhaling behoeft is het basiscurriculum voor het (voortgezet) gespecialiseerd onderwijs ingedeeld in vier blokken met acht lessen per blok. De lessenserie bestaat uit een wekelijkse les of activiteit van ongeveer 30 minuten.

Gebruiksduur van het programma

Gedurende de gehele periode dat kinderen gebruik maken van één van deze organisaties, volgen de kinderen de lessen van Vreedzaam. In de kinderopvang maken kinderen dus vier jaar lang gebruik van Vreedzaam, in het (speciaal) basisonderwijs acht jaar en in het voortgezet speciaal onderwijs zes jaar.

Daarnaast is het mogelijk dat kinderen achtereenvolgens op meerdere organisaties in aanraking komen met Vreedzaam. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat zij na het volgen van het programma in de kinderopvang vervolgens naar een basisschool gaan die óók gebruik maakt van Vreedzaam; in zo'n geval maken kinderen twaalf jaar lang gebruik van Vreedzaam. In het uiterste geval is het mogelijk om achttien jaar lang gebruik te maken van Vreedzaam, eerst in de kinderopvang, vervolgens in het (speciaal) basisonderwijs en tenslotte in het voortgezet speciaal onderwijs. Wanneer kinderen tussentijds wisselen van kinderopvangorganisatie of van school (en overstappen naar een organisatie die géén gebruik maakt van Vreedzaam), maken zij logischerwijs minder lang gebruik van het programma.

- **Kernonderdelen**

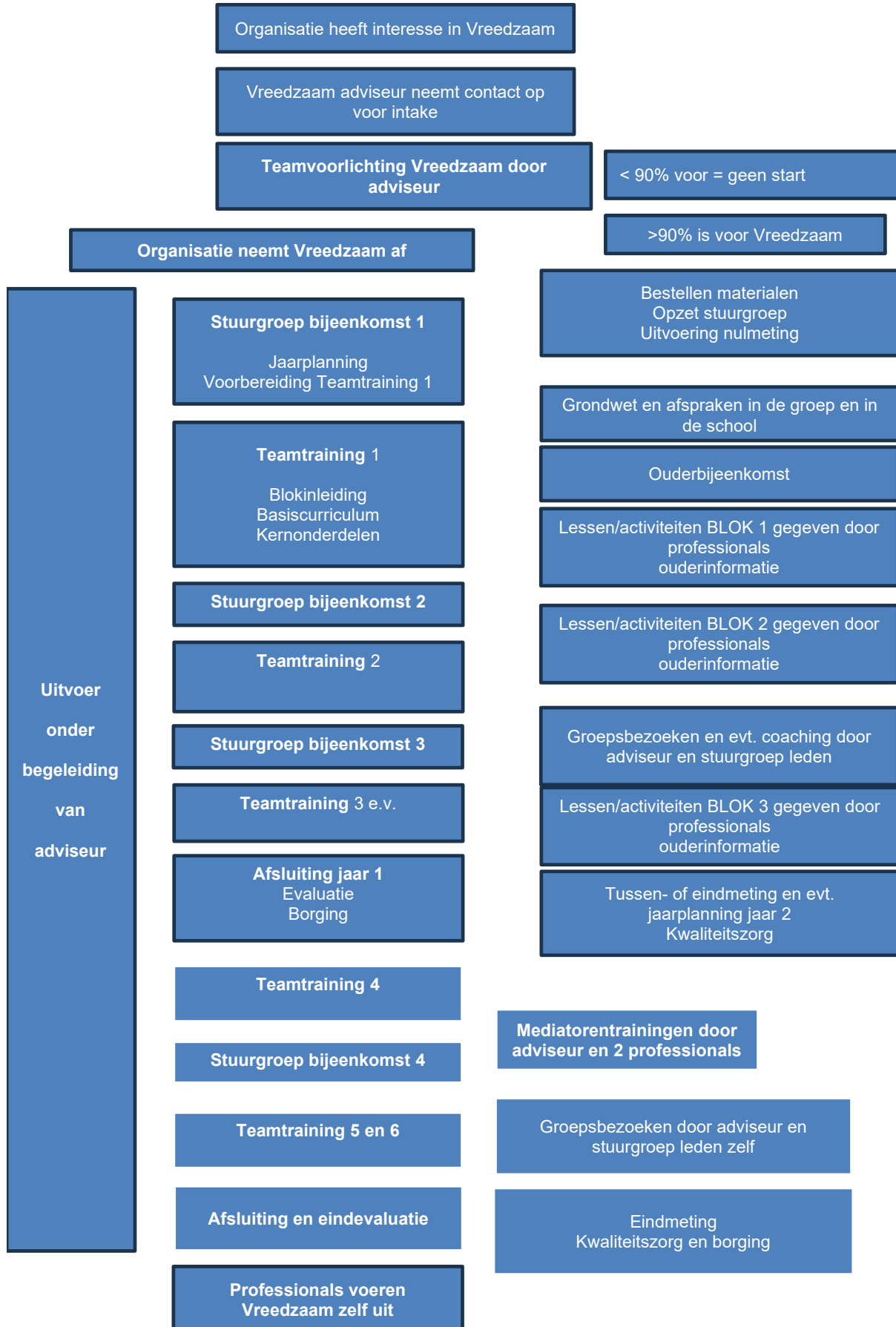
De lessen en activiteiten hebben door de koppeling aan betekenisvolle situaties vaak meer het karakter van een interactieve workshop, dan van een traditionele les waarin kennisoverdracht centraal staat. Teamleden vinden hiervoor handvatten in de Blokinleidingen. Actieve participatie en democratisch overleg zijn zo veel mogelijk in de lessen en activiteiten opgenomen. In elke les en/of activiteitsbeschrijving worden de subdoelen en doelen van gedragingen en competenties genoemd. In elke les en/of activiteit staan de belangrijke woorden, die expliciet worden aangeleerd. Voor deze woorden zijn woordkaarten en/of illustraties beschikbaar. Kernonderdelen als coöperatieve werkvormen, conflicthantering en leerlingmediatie worden behandeld en geoefend en manieren om als school en groep een democratische oefenplaats te bieden worden behandeld zodat de professional ze in de groep kan inzetten.

- *Blokinleidingen:*
Voor de teamtrainingen voorafgaand aan de blokperiodes maakt het team gebruik van de zes blokinleidingen. Een blokinleiding is een inleidende tekst in de handleiding met daarin specifieke uitwerkingen per thema, inclusief relevante theoretische achtergronden. Deze inleidingen zijn bedoeld om professionals te ondersteunen bij de vraag: *Waarom is dit thema belangrijk?* De inhoud van blokinleidingen verschilt per organisatie.
- *Inzet van coöperatieve werkvormen:*
Om tijdens de lessen op een gestructureerde wijze te oefenen met de inhoud die is aangereikt, wordt er gebruik gemaakt van coöperatieve werkvormen (Kagan, 2013). In deze werkvormen leren kinderen samenwerken en om te gaan met elkaars (gelijkwaardige) inbreng. Door een gestructureerde en duidelijke manier van werken, leren de kinderen van elkaar en met elkaar en kunnen ze gezamenlijk een doel bereiken. De complexiteit van de werkvormen verschilt (vanwege de leeftijd van de kinderen) per doelgroep.
- *Inzet van vervolg/keuzeactiviteiten:*
Pedagogisch medewerkers zetten een selectie uit de acht keuzeactiviteiten naar eigen inzicht in tijdens het (thematische) aanbod in de groep. De activiteiten worden gekozen op grond van de behoeftes, de ontwikkelingen van de kinderen of de aandachtspunten voor de gehele groep of groepjes kinderen. De activiteiten zijn weergegeven in een overzicht per blok.
In het basisonderwijs zijn bij elke les zijn korte vervolgactiviteiten opgenomen. Dit zijn korte herhalingsactiviteiten om de kinderen te laten oefenen met de geleerde kennis, vaardigheden en houdingen en helpen zo bij het borgen van de lesdoelen. Het aantal en de inhoud van de vervolgactiviteiten verschillen per doelgroep.
In het (V)GO zijn er tussen de lessen in meerdere korte vervolgactiviteiten. Deze helpen bij de herhaling en het borgen van de lesdoelen. In alle groepen wordt in dezelfde periode een blok behandeld. Het basisniveau van de lessen is afgestemd op

niveau 3 uit het doelgroepenmodel. Bij de lesactiviteiten staat een advies voor differentiatie naar niveau 2 en niveau 4 uit het doelgroepenmodel. (Zie het doelgroepenmodel GO in de bijlage).

- *Oefenplek voor democratie bieden:*
In de lessen zijn functionele korte democratische overleggen opgenomen in alle leerjaren. Vreedzaam maakt daarnaast gebruik van democratische vergaderingen waarin kinderen uitgebreid met elkaar in gesprek gaan en gezamenlijk besluiten nemen over onderwerpen die hen aangaan. In deze korte overleggen en losse vergaderingen leren kinderen hun stem te uiten, hun mening te beargumenteren en tot een gezamenlijk besluit te komen (zie ook Doelen voor het kind op p. 8). De doelen en de inhoud van de groepsvergadering verschilt (vanwege de leeftijd van de kinderen) per doelgroep.
- *Inzet taken en commissies:*
Commissies bestaan uit een groepje kinderen die een taak en verantwoordelijkheid hebben om uit te voeren in de (directe) leeromgeving. Deze commissies worden door de kinderen uitgekozen in samenspraak met de onderwijsprofessional. De taak die de commissie krijgt, is afhankelijk van de leeftijd van de kinderen en de alledaagse situatie in de leeromgeving.
- *Inzet groeps-doorbrekende commissie (niet van toepassing voor de kinderopvang):*
Als verlengde van de groepsvergaderingen en de commissies in de klas, kunnen organisaties ook groeps-doorbrekende commissies inzetten waarin de kinderen werken aan de doelen van het programma (zie ook Doelen voor het kind op p. 8). Door middel van deze groeps-doorbrekende commissies, wordt er in de gehele organisatie gewerkt met democratische principes van representatie en afvaardiging via verkiezingen.
- *Conflictlijn:*
Binnen Vreedzaam leren kinderen hoe zij zelf (zonder hulp van een professional) conflicten constructief kunnen oplossen.
- *Leerlingmediatie (niet van toepassing voor de kinderopvang):*
In de training voor leerlingmediatie leert een aantal kinderen om andere kinderen te helpen hun conflicten op te lossen via mediatie. De eerste keer wordt de training verzorgd door gecertificeerde Vreedzaam-trainers, in de jaren daarop wordt deze training gegeven door professionals die hebben meegekeken bij de training van de gecertificeerde Vreedzaam-trainer. De mediatie verschilt (wegens de leeftijd van de kinderen) per doelgroep.,
- *Ouderinformatie:*
Tijdens de implementatiefase worden ouders geïnformeerd over het programma Vreedzaam. Ouders worden uitgenodigd voor een bijeenkomst door de organisatie (bijvoorbeeld een ouderavond) om kennis en ervaring op te doen over het programma. Tijdens deze bijeenkomst is er expliciet aandacht voor de Grondwet en gedragsnormen binnen de organisatie, voor conflictoplossing en organisatie als democratische oefenplaats. De manier waarop ouders verder worden betrokken en geïnformeerd, verschilt per doelgroep.
- *Pestaanpak (niet van toepassing voor de kinderopvang):*
Wanneer het programma Vreedzaam niet voldoende toereikend is om pestgedrag te voorkomen, kunnen organisaties aanvullend gebruik maken van de Oplossingsgerichte Pestaanpak.

Opzet interventie Vreedzaam

Aanpak inhoud van de interventie voor de verschillende doelgroepen

Onderstaand wordt achtereenvolgens ingegaan op de inhoud van het programma Vreedzaam voor de kinderopvang, het basisonderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs.

Inhoud van de interventie voor de Kinderopvang:

- *Grondwet invoeren en afspraken maken:*
Bij het implementeren van Vreedzaam voor de kinderopvang werkt het hele team aan een cultuur waarin kinderen democratisch burgerschap ervaren. Het gaat over een grondhouding die op alle gebieden in de kinderopvangorganisatie terugkeert: in de omgang van de pedagogisch medewerkers met de kinderen, in de omgang van teamleden met elkaar, met ouders, met incidenten en in de manier waarop leiding wordt gegeven. Wanneer de kinderopvangorganisatie deel uitmaakt van een integraal kindcentrum of in een doorgaande lijn met een school werkt spreken we over de grondhouding van alle professionals die werkzaam zijn in het kindcentrum. Zij spreken met elkaar een grondwet af met bijbehorende uitspraken over de houding en het gedrag van zowel de leerkrachten, pedagogisch medewerkers als van de kinderen.

Basiscurriculum uitvoeren:

- *Blokinleidingen doornemen:*
Ieder blok heeft vaste onderdelen. Een blok start met een inleiding in de handleiding met daarin uitwerkingen behorende bij de doelen van het blok. Relevante theoretische achtergronden van het blok komen aan bod. Deze blokinleidingen zijn bedoeld om pedagogisch medewerkers te ondersteunen bij onder andere de vraag: Waarom zijn de activiteiten in dit blok belangrijk? De pedagogisch medewerkers lezen de inleidingen zelf door voor de start van een blok.

Blok 1: We horen bij elkaar

Hier leggen we de basis voor een van de hoofddoelen van het programma: een positief sociaal klimaat creëren waarin alle kinderen elkaar kennen en zich emotioneel veilig voelen. Het gaat om een kader aangeven waarbinnen het kind de ruimte heeft. Het biedt overzicht en veiligheid. Het gaat om regels, rituelen, ritme, omgangsvormen, afspraken die ten dienste staan van het individuele kind maar ook van het groepsproces.

Voorbeeld van een activiteit is 'Helpende handjes'. Iedere dag zijn één à twee kinderen aan de beurt die bij specifieke klusjes mogen helpen. Het is van belang om de Helpende Handjes een aantal taken te geven, die elke dag terugkomen. De gekozen kinderen kiezen zelf of met jouw hulp welke taken ze gaan doen. Dit kan een routine zijn die je het hele jaar aan bod laat komen in je groep. Denk bijvoorbeeld aan de volgende taken die kinderen zelfstandig of samen met jou uitvoeren.

Blok 2: We lossen conflicten zelf op

Kinderen ontdekken met behulp van de strategie 'om de beurt' en 'samen delen' op welke manieren je samen kunt spelen met speelgoed en materiaal, waardoor conflicten voorkomen of opgelost worden. Doel is leren deel uit te maken van de groep. Het versterken van sociale vaardigheden, het innemen van een plaats in de groep. Voorbeeld van activiteit: "om de beurt" waarbij de pedagogisch medewerker een spel uitspeelt met Aap en Tijger. De bedoeling is dat de kinderen

meedenken over een oplossing als Aap en Tijger allebei met hetzelfde speelgoed willen spelen.

Blok 3: We hebben oor voor elkaar

In dit blok besteden we aandacht aan de manieren waarop kinderen met anderen communiceren. Kinderen oefenen belangrijke communicatieve vaardigheden zoals durven praten, luisteren en vragen stellen. Het gaat om taal en betekenis geven aan de ervaringen van de kinderen. Taal als communicatiemiddel. Voorbeeld is dat de werelddal wordt geïntroduceerd aan de kinderen. Als een kind de bal heeft, mag hij/zij iets vertellen, vragen en de anderen kinderen luisteren. Vervolgens wordt de bal weer doorgespeeld naar een ander kind.

Blok 4: We hebben hart voor elkaar

Dit blok draait om basisemoties zoals blij, bang, verdrietig en boos. Doel is een brede ontwikkelingsstimulering van het kind. In dit blok werken we aan de voorwaarden binnen de sociaal-emotionele ontwikkeling. Kinderen leren omgaan met gevoelens van zichzelf en van anderen. Bij de 4 kernactiviteiten worden de basis emoties blij, verdrietig, bang, boos centraal gezet. De kinderen leren deze emoties te herkennen bij zichzelf en bij een ander.

Blok 5: We dragen allemaal een steentje bij

In dit blok leren kinderen deel uit te maken van een groep en een actieve bijdrage te leveren. Kinderen leren vanuit zelfvertrouwen en emotioneel vrij zijn. Ze mogen experimenteren en ontdekken, hun eigen plan volgen en eigen ideeën inbrengen. Kinderen kunnen vanuit respect voor hun eigenheid participeren in de groep. Tijdens de activiteit "we spelen en werken samen", leren de kinderen door middel van creatieve materialen samen te werken aan een kunstwerk. Ze maken eigen keuzes en werken samen met anderen.

Blok 6: We zijn allemaal anders

In dit blok staat het openstaan voor verschillen centraal. Kinderen onderzoeken actief en kritisch overeenkomsten en verschillen in hun familie, groep en de wereld om hen heen.

Ze leren een open houding te hebben tegenover verschillen tussen mensen en dat verschillen er mogen zijn.

Tijdens de activiteit: "Jouw gezin, wat is verschillend en wat is hetzelfde?" zien kinderen op foto's verschillende gezinssamenstellingen uit de groep. Samen met de pedagogisch medewerker gaan ze in gesprek over de verschillen en de overeenkomsten. Bij het interactief voorlezen mogen kinderen meedenken over welk boek aangeboden wordt tijdens dit blok. Kinderen horen en zien dat er verschillende voorkeuren zijn.

Kernonderdelen:

Conflictlijn hanteren:

In Vreedzaam voor de kinderopvang leren we kinderen en pedagogisch medewerkers hun repertoire uit te breiden: een conflict zo oplossen dat er een voor beide partijen bevredigende oplossing uitkomt. Conflicten oplossen op een positieve manier vraagt kennis, houding en vaardigheden. Hoe eerder kinderen die kennis, houding en vaardigheden leren, hoe beter.

- *Coöperatieve werkvormen inzetten:*
In Vreedzaam voor de kinderopvang spreken we niet over coöperatieve werkvormen. Wel zijn coöperatieve werkvormen zoveel mogelijk verwerkt in de activiteiten. Een activiteit is bijvoorbeeld 'zoek iemand die'.
- *Vervolgactiviteiten kiezen en inzetten:*
in het overzicht en bij de beschrijving van de kern- en keuzeactiviteiten worden suggesties gedaan voor kinderen van nul tot twee jaar. Centraal hierbij staat "ervaring opdoen" en "kleine vaardigheden oefenen" door de hele dag heen. Kansen aangrijpen die zich voordoen. Taal speelt een belangrijke rol in dit programma. Het is belangrijk dat kinderen de gebruikte begrippen goed begrijpen. Met dit programma leren ze veel nieuwe taal. Functionele taal, die niet los wordt aangeboden, maar in de context waarin het gebruikt wordt.
- *Democratisch overleg m.b.v. groepsvergaderingen en taken en commissies:*
Net als bij coöperatieve werkvormen sluiten deze onderdelen niet direct aan bij kinderen in de leeftijd 0-4 jaar en worden daarom niet apart beschreven. Deze onderdelen zijn wel zoveel mogelijk verwerkt in activiteiten. Bijvoorbeeld de activiteit "Helpende handjes" die goed aansluit bij voor het thema 'Taken en commissies'

Activiteit 2

Helpende Handjes

Doelen

- Kinderen oefenen met elkaar helpen en de professional.
- Kinderen oefenen met keuzes maken.
- Kinderen leren om taken uit te voeren.
- Kinderen oefenen met zich verantwoordelijk te voelen voor de groep en het milieu.

Vorbereiding

- Om structuur aan te brengen in wie wanneer helpen, kun je in de groep een takenbord maken met de Helpende Handjes. Hierop staan plaatjes van taken die de Helpende Handjes die dag gaan uitvoeren. Gebruik hierbij de illustraties Helpen en Helpende Handjes.

- Iedere dag zijn één à twee kinderen aan de beurt die bij specifieke klusjes mogen helpen. Het is van belang om de Helpende Handjes een aantal taken te geven, die elke dag terugkomen. De gekozen kinderen kiezen zelf of met jouw hulp welke taken ze gaan doen. Je hangt hun foto achter de taak of je maakt een (foto)overzicht van de taken die de Helpende Handjes kunnen uitvoeren in de ochtend of middag. Dit kan een routine zijn die je het hele jaar aan bod laat komen in je groep. Denk bijvoorbeeld aan de volgende taken die kinderen zelfstandig of samen met jou uitvoeren.

Voorbeelden van taken in de groep

Klaarzetten en opruimen van (buiten)speelgoed	Planten water geven	Boeken opruimen
Water inschenken	Vloer vegen	Teken- en knutselspullen opruimen
Helpen met fruit klaarmaken en uitdelen	Drinkbekers klaarzetten of afwassen	Was vouwen
Tafeldekken	Tafel afruimen	Tafel(s) schoonmaken
Tassen uitdelen en opruimen	Afval weggooien	Stoelen in de kring klaarzetten

- **Ouders informeren en betrekken:**
Per blok worden drie ouderactiviteiten georganiseerd die de thuisbetrokkenheid bij het blok versterken. De uitgangspunten en ouder-kind activiteiten zijn gebaseerd op het programma "Taal is OK".

Inhoud van de interventie voor Primair onderwijs:

- **Grondwet opstellen en afspraken maken:**
Het programma gaat uit van het belang om als organisatie helder te zijn in sociale gedragsnormen die voor de hele organisatie gelden. Deze gedragsnormen worden door het team vastgelegd in een Grondwet. Vanuit deze Grondwet maken professionals vervolgens samen met de kinderen afspraken over de gedragsnormen in hun eigen groep. De inhoud en de complexiteit van Grondwet verschilt (vanwege de leeftijd van de kinderen) per doelgroep.

Basiscurriculum uitvoeren:

Het hart van Vreedzaam wordt gevormd door het basiscurriculum, de lessen zijn ingedeeld in blokken die elk bestaan uit ca. 6 lessen. De lessen zijn essentieel om de doelen, de subdoelen en de competentie-doelen te realiseren.

Blok 1: *We horen bij elkaar*

In het eerste blok 'We horen bij elkaar' wordt de basis gelegd voor een van de hoofddoelen van het programma: verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en een zorgzaam klimaat waarin alle kinderen elkaar kennen en zich veilig voelen. De inzet is het voorkomen van afwijzing of zich niet verbonden voelen. De ernst daarvan is onderzocht door Stijn Sieckelinck (Sieckelinck, S. 2017).

Gewerkt wordt aan het creëren van een positief klimaat in de klas. Samen met de kinderen worden afspraken gemaakt over de omgang met elkaar in de klas. Kinderen bedenken daarnaast zelf taken en verantwoordelijkheden die zij gaan uitvoeren in de klas, en in de hogere groepen ook klas-overstijgende taken. Groepsvorming wordt gestimuleerd door middel van coöperatieve werkvormen. Een voorbeeld van een coöperatieve werkvorm is: 'Zoek iemand die'. De activiteit gaat als volgt: de kinderen lopen door het lokaal en zoeken aan de hand van een opdracht van de leerkracht een klasgenoot. In Blok 1 doen de kinderen een 'Zoek iemand die' om dingen te ontdekken over elkaar om elkaar beter te leren kennen. Zie voor meer informatie over de oefening of over andere coöperatieve werkvormen de handleiding van Groep 5, les 1.1. 'Welkom in onze groep' en het werkblad in Procademy op de website www.vreedzaam.procademy.nl.

Blok 2: We lossen conflicten zelf op

Gedurende de lessen leren de kinderen begrippen als conflict, ruzie en win-winoplossing. Ze oefenen de verschillende manieren van reageren op een conflict m.b.v. gekleurde petten die overeenkomen met conflictoplossingsstijlen. Rood staat voor wedijveren, geel voor samenwerken en blauw voor aanpassen.

Na dit blok zijn kinderen in staat om zelf, met behulp van een stappenplan, hun conflicten op te lossen. In de hogere groepen verdiepen kinderen zich in (oorzaken voor) conflicten in de eigen groep, in de buurt en conflicten op wereldniveau. De kinderen oefenen in het onderscheiden van de belangen van beide partijen in een conflict. Ze passen de metafoor van de petten toe op de krantenberichten over conflicten tussen staten. Zie in de handleiding en in het online deelnemersdomein www.procademy.vreedzaam.nl, Groep 7 les 2.1 'Wereldconflicten'. Vervolgactiviteit: Geef de kinderen de volgende opdracht: zoek op internet een conflict waarin met geweld of met dreigen wordt gereageerd (rode pet) en een conflict dat vreedzaam wordt opgelost (gele pet). Laat de kinderen in de groep hierover vertellen. Bespreek met elkaar wat in dat geval zou kunnen helpen.

Blok 3: We hebben oor voor elkaar

Hier wordt aandacht besteed aan communicatie en verschillen kunnen overbruggen. Aan bod komen onder andere de rol van misverstanden, het je kunnen verplaatsen in het gezichtspunt van een ander, actief luisteren, standpunten innemen en samenvatten. Zie Groep 5 les 3.2 Misverstand en les 3.3 Gezichtspunt. Er wordt in groepsvergaderingen geoefend met democratische besluitvorming en invloed krijgen door te stemmen. Kritisch denken wordt in de bovenbouw gestimuleerd door bijvoorbeeld fake-nieuws te onderzoeken.

Blok 4: We hebben hart voor elkaar

In dit blok staan emoties centraal. Het vermogen je te verplaatsen in een ander (empathie) en daarnaar te handelen is een belangrijke doelstelling van dit blok. Er is aandacht voor het herkennen en omgaan met emoties door het gebruik van emotieroutines. Bij binnenkomst kunnen kinderen aangeven hoe zij zich voelen. Ook is er aandacht voor het omgaan met boosheid als belangrijke vaardigheid bij conflictoplossing. Hiervoor wordt bijvoorbeeld gewerkt met een boosheidsthermometer. Sociale pijn bij buitensluiten komt aan de orde, gekoppeld aan het zorgen en opkomen voor elkaar. In de vierde les van dit Blok (in groep 5)

leren de kinderen bijvoorbeeld over de gevolgen van uitlachen en uitgelachen worden. In groep 8 komen verliefdheid en je grenzen aangeven aan de orde.

Blok 5: We dragen allemaal een steentje bij

In de invoeringsjaren wordt het begrip mediatie aangeboden en het stappenplan voor mediatie geïntroduceerd en geoefend m.b.v. handpoppen en rollenspelen. Het stappenplan bestaat uit: de mediatoren stellen zich voor en bespreken de gespreksregels, ze vragen beide partijen naar het conflict en hun gevoel daarbij, beide partijen krijgen gelegenheid oplossingen te bedenken waarmee ze allebei tevreden zijn en tot slot wordt het gesprek afgerond. In de jaren daarna staat actieve participatie van kinderen centraal: het leveren van een bijdrage aan de klas, de school en de gemeenschap. Hoe help je anderen zo goed mogelijk, is een terugkerende vraag. De school wordt in dit blok gebruikt als oefenplaats voor actieve participatie onder andere door het werken met commissies. Dit wordt bijvoorbeeld gedaan met de participatieladder waarin kinderen ervaren welke invloed zij (stapsgewijs) hebben in klas:

- Soms krijgen ze een opdracht (stap 1) die ze moeten uitvoeren en waarop zij geen inbreng hebben.
- Soms mogen ze kiezen (stap 2) uit verschillende alternatieven.
- Soms mogen ze meedenken (stap 3) over de beslissingen die worden meegenomen.
- Soms mogen ze hierin dan ook (stap 4) meebeslissen.
- Soms zijn ze (stap 5) eigenaar van hun eigen beslissingen.

Blok 6: We zijn allemaal anders

In dit blok staat het open staan voor verschillen centraal. Kinderen onderzoeken actief en kritisch overeenkomsten en verschillen in hun familie, klas, school en de wereld om de school heen. In de onderbouw wordt het familiemuseum gemaakt. In groep 7 staan de lessen van blok 6 in het teken van het kritisch denken en het met elkaar filosoferen over zaken als identiteit, afkomst, diversiteit, polarisering, en wij-zij-denken. De koppeling met de eigen identiteit vindt waar mogelijk plaats.

Groep 8

De lessen van groep 8 zijn afgestemd op het specifieke karakter van groep 8; het laatste schooljaar. In groep 8 is er extra aandacht in de diverse blokken voor: groepsdruk, kritiek geven en ontvangen, online communiceren, cyberpesten, fake-nieuws, verkering, verliefdheid, grenzen stellen, het democratisch ABC en de grondwet van Nederland. In *Mijn boek* brengen de kinderen de eigen vreedzame ontwikkeling in kaart. Aan het begin en einde van ieder lesblok vullen ze hiervoor een vragenlijst in over zichzelf. Ook een maatje vult de vragenlijst in en geeft feedback.

- *Vervolgactiviteiten kiezen en inzetten:*
Hieronder staan twee voorbeelden van Vervolgactiviteiten voor het primair onderwijs:
  - Vraag de kinderen (na een les over afspraken in Blok 1) in groepjes een Poster te maken van de Groepsafspraken die jullie gezamenlijk hebben opgesteld.
  - Vraag de kinderen (na een les over gevoelens in Blok 4) om kort met elkaar in gesprek te gaan over de gevoelens die zij de afgelopen week hebben gehad: wanneer was jij blij, boos of verdrietig?
- *Taken en commissies instellen:*
Voorbeelden daarvan zijn een verjaardagcommissie, een pleincommissie of een lief-en-leedcommissie.

- *Ouders informeren en betrekken:*
Bij het programma Vreedzaam zijn in het primair onderwijs per groep (t/m groep 6) Kletskaarten gemaakt. Bij ieder Blok krijgen de kinderen een Kletskaart mee – met daarop vragen over de thema's uit het betreffende Blok waarover ouders en kind samen kunnen praten.
- *Pestaanpak:*
Vreedzaam maakt gebruik van de Oplossingsgerichte Pestaanpak. Deze aanpak bestaat uit een aantal achtereenvolgende gesprekken tussen een professional en kinderen. Eerst met het gepeste kind en vervolgens met een samengestelde groep kinderen – inclusief de pester(s) die voor verandering en steun gaat zorgen. Belangrijke elementen van de aanpak zijn: geen schuld of straf, empathie, gedeelde verantwoordelijkheid voor de oplossing (pesters, meelopers of kinderen die niet ingrijpen) én de pester die de kans krijgt om zijn/haar gedrag te veranderen. De inhoud van de aanpak verschilt per doelgroep.

Inhoud van de interventie voor (Voortgezet) Gespecialiseerd Onderwijs: Basiscurriculum:

- *Blokinleiding::*

Vreedzaam maakt In GO wordt met 3 handleidingen gewerkt. Deel 1 voor de onderbouw, deel 2 voor de middenbouw en deel 3 voor de bovenbouw.

In VGO wordt met 2 handleidingen gewerkt. Deel 1 voor de onderbouw/middenbouw en deel 2 voor de middenbouw/bovenbouw. In deel 1 en 2 zijn naast de vervolgactiviteiten bij elke les ook activiteiten voor de praktijkvakken opgenomen. In deel 2 zijn aanvullend hierop ook activiteiten voor de stage opgenomen.

Blok 1: We horen bij elkaar

In het eerste blok 'We horen bij elkaar' wordt de basis gelegd voor een van de hoofdoelen van het programma: verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en een zorgzaam klimaat waarin alle kinderen elkaar kennen en zich veilig voelen. Gewerkt wordt aan het creëren van een positief klimaat in de klas. Samen met de kinderen worden afspraken gemaakt over de omgang met elkaar in de klas. Kinderen bedenken daarnaast waar mogelijk zelf taken en verantwoordelijkheden die zij gaan uitvoeren in de klas, en in de hogere groepen ook klas-overstijgende taken. In deel 3 gaan de kinderen in les 7 aan de slag met een takensysteem en verkennen of de kinderen weten hoe je de taak uitvoert. In de vervolgactiviteit bij deze les worden de kinderen betrokken bij het in gebruik nemen van het systeem. Met ouders wordt besproken hoe ze de zelfredzaamheid van hun kind kunnen vergroten.

Blok 2: We lossen ruzies zelf op

Gedurende de lessen leren de kinderen begrippen als ruzie en win-winoplossing. Ze oefenen de verschillende manieren van reageren op een conflict m.b.v. de gele pet. In het VGO worden ook de rode en de blauwe pet geïntroduceerd.

Na dit blok zijn kinderen in staat om zelf, met behulp van een stappenplan, hun conflicten op te lossen. In het VGO verdiepen kinderen zich in (oorzaken voor) conflicten in de eigen groep, op de stage, in de buurt en conflicten op wereldniveau. In les 7 van deel 2 is bijvoorbeeld de leskern "Kinderen kunnen hun grenzen aangeven en kunnen de verschillende stappen van de 'Praat het

uit!-kaart' benoemen om een conflict op te lossen in verschillende situaties, zowel in de klas, tijdens de praktijkvakken als op de stage."

Blok 3: We zijn aardig voor elkaar

In dit blok staan emoties centraal. Het vermogen je te verplaatsen in een ander (empathie) en daarnaar te handelen is een belangrijke doelstelling van dit blok. Er is aandacht voor het herkennen en omgaan met emoties door het gebruik van emotieroutines. Bij binnenkomst kunnen kinderen aangeven hoe zij zich voelen. Ook is er aandacht voor het omgaan met boosheid als belangrijke vaardigheid bij conflictoplossing. Hiervoor wordt bijvoorbeeld gewerkt met een boosheidsthermometer. Sociale pijn bij buitensluiten komt aan de orde, gekoppeld aan het zorgen en opkomen voor elkaar. In deel 1 van het VGO wordt in les 7 aandacht besteed aan de emotie 'bang'. Ze worden na een inleiding uitgenodigd te vertellen waar ze bang voor zijn en wat helpt bij het rustig worden. Hierin worden de kinderen ook gestimuleerd te luisteren naar wat de ander helpt.

Blok 4: We zijn allemaal anders

In dit blok staat het open staan voor verschillen centraal. Kinderen onderzoeken actief en kritisch overeenkomsten en verschillen in hun familie, klas, school en de wereld om de school heen. De koppeling met de eigen identiteit vindt waar mogelijk plaats. In deel 3 van GO wordt bijvoorbeeld aan de hand van foto's en verhalen van thuis verkent waarin overeenkomsten en verschillen tussen kinderen zitten.

Kernonderdelen

- *Coöperatieve werkvormen:*
Samenwerken is voor veel ZML-kinderen lastig. Daarom is de noodzaak groot om hier expliciet aandacht aan te geven. Kinderen worden bijvoorbeeld waar mogelijk gestimuleerd om met elkaar in gesprek te gaan en samen uit te werken. In de trainingen is ook specifiek aandacht voor de zes coöperatieve werkvormen die in Vreedzaam gebruikt worden en in het deelnemersdomein wordt een apart informatieblad opgenomen over coöperatief werken in Vreedzaam ZML.
- *Vervolgactiviteiten:*
De lessen voor de groepen zijn ingedeeld in de genoemde blokken en elk blok heeft acht lessen. Per les is er een aantal korte vervolgactiviteiten ter borging en soms om verbinding tussen twee lessen of naar de praktijk buiten school te maken. In het VGO wordt hierbij ook de koppeling gelegd naar de praktijk. Kinderen leren zo om het geleerde toe te kunnen passen in de school, thuis, op werk en stage.
- *Democratisch overleg m.b.v. Groepsvergaderingen:*
In alle lesblokken van Vreedzaam voor GO en VGO zijn de principes van democratisch overleg en actief participeren geïntegreerd. In blok 4 bijvoorbeeld wordt samen met de leerlingen een activiteit voor ouders verzorgd. De leerlingen worden met overleg en inspraak actief betrokken bij de voorbereiding en de uitvoer.
- *Taken en commissies:*
Waar mogelijk wordt een groter verantwoordelijkheidsgevoel gestimuleerd door taken en verantwoordelijkheden te (laten) bedenken die een meer sociaal karakter hebben, en taken en verantwoordelijkheden die te maken hebben met inspraak. Voorbeelden uit de praktijk zijn:
  - de takencommissie (verdeling van de taken)

- lokaalcommissie (inrichting van het lokaal)
- feestcommissie
- zorgcommissie (bijvoorbeeld zorg voor zieke kinderen)
- pleincommissie
- *Conflictlijn en afkoelplekken:*
De conflictlijn van Vreedzaam bestaat uit een viertal stappen. De eerste stap is het basisaanbod van Vreedzaam dat gericht is op preventie. De tweede stap komt aan bod in de lessen van blok 2 waarin de kinderen leren om ruzies zelf Vreedzaam op te lossen en zo nodig gebruik te maken van een afkoelplek. Stap drie betreft het inzetten van leerling-mediators en is optioneel in VGO. Stap vier is mediatie door de professional. Om aan te sluiten bij het ontwikkelingsniveau van de kinderen wordt in GO gesproken over ruzie. In VGO komt het onderscheid tussen conflict en ruzie aan bod.
- *Leerlingenraad:*
In Vreedzaam (V)GO geven we kinderen ook een stem, om zo te oefenen met deze democratische verworvenheid en te kunnen meepraten over zaken die ze belangrijk vinden in de school. Dit gebeurt onder andere door het organiseren van commissies en groepsvergaderingen zoals hiervoor beschreven, maar ook door in de dagelijkse omgang te stimuleren dat kinderen zich opstellen als *actieve burgers* in en om de school. Kinderen kunnen bijvoorbeeld meebeslissen over de inrichting van het schoolplein of de invulling van vieringen op school.
- *Leerlingmediatie:*
In het GO wordt niet gewerkt met leerling-mediators aangezien het ontwikkelingsniveau van de kinderen niet passend is bij de benodigde competenties van een mediator. Het invoeren van leerlingmediatie is optioneel in het VGO. De school beoordeelt zelf of de kinderen in staat zijn deze rol op zich te nemen.
- *Ouderinformatie:*
Ouders zijn het eerst aangewezen om hun kinderen op te voeden tot sociale wezens. Met Vreedzaam zoeken we de samenwerking met ouders om een samenhangende opvoedgemeenschap vorm te geven. In de vervolgactiviteiten zijn om deze reden regelmatig bespreekpunten met ouders opgenomen zoals in blok 3 waar de leerlingen gestimuleerd worden om thuis te vragen waar ouders bijvoorbeeld blij van worden of vroeger bang van waren. Tijdens de implementatie wordt een informatiebijeenkomst voor ouders georganiseerd. Daarnaast worden ouders geïnformeerd tijdens de intake, in de schoolgids, bij infoavonden, in nieuwsbrieven en bij presentaties.
- *Pestaanpak:*
In de lessen van blok 2 in GO en VGO wordt specifiek aandacht besteed aan het verschil tussen plagen en pesten en hoe je hierop kunt reageren en mee om kunt gaan. Als er meer nodig is kan een aanpak van pesten die goed past bij de uitgangspunten van Vreedzaam worden ingezet: de Oplossingsgerichte Pestaanpak (OPA)

2. Uitvoering

Materialen

Het bestellen van de materialen kan alleen als er een samenwerking is met een voor Vreedzaam gecertificeerde adviseur, die in dienst is van CED-Groep of een onderwijsadviesbureau waar de CED-Groep een contract mee heeft afgesloten. De volgende materialen zijn verkrijgbaar via de webshop op www.cedgroep.nl:

- Handleiding Vreedzaam met basiscurriculum groep 1/2, 3, 4, 5, 6, 7 en 8
- Handleiding met basiscurriculum (Voortgezet) Gespecialiseerd onderwijs
- Handleiding Vreedzaam voor de kinderopvang
- Losse materialen Vreedzaam, zie bijlage prijslijst Materialen.

Op de basisscholen wordt gewerkt met handleidingen per leerjaargroep. In de map zitten 6 losse katernen, waarin de 6 thema's behandeld worden. Er zijn handpoppen voor de kinderopvang, groep 1 tot en met 3, elke groep heeft een wereldbal en een set met 3 gekleurde petten als metafoor voor de verschillende manieren om conflicten op te lossen. Scholen werken ook met digitale materialen via een deelnemersdomein op de website <https://vreedzaam.procademy.nl/login>. Het programma is ontwikkeld samen met pilotscholen en hun leerkrachten. Inmiddels is het programma enkele malen doorontwikkeld, en daarbij is telkens dezelfde opzet gekozen: ontwikkeld materiaal wordt op enkele pilotlocaties uitgetest en de feedback wordt gebruikt voor de definitieve versie. In een aantal gevallen wordt een geselecteerde groep leerkrachten gevraagd om bij de ontwikkeling van de eerste proefversies mee te denken. Feedback vanuit het veld heeft onder meer geleid tot digitalisering van de lessen, invoegen van audiovisueel materiaal, inkorten van de lessen, het toevoegen van een leerlijn seksuele vorming van groep 1 t/m 8, het geven van suggesties voor toepassing in de dagelijkse praktijk, evenals suggesties voor toepassing thuis, gericht op ouders (bijvoorbeeld kletskaarten). In het gespecialiseerd onderwijs wordt gewerkt met drie handleidingen. Deel 1 voor de onderbouw, deel 2 voor de middenbouw en deel 3 voor de bovenbouw.

Locatie en type organisatie

Het programma wordt uitgevoerd op scholen, kinderopvangorganisaties en integrale kindcentra (IKC).

x Basisvoorziening voor alle kinderen en jongeren

0 Voorziening voor lichte hulp en ondersteuning

0 Gespecialiseerde hulp

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Primaire uitvoerders zijn pedagogisch medewerkers en onderwijsprofessionals. Voor leerkrachten primair- en (voortgezet) speciaal onderwijs geldt dat een afgeronde hbo-lerarenopleiding vereist is. Voor onderwijsondersteunend personeel geldt een vereiste van een mbo-4 opleiding. Voor pedagogisch medewerkers geldt dat een afgeronde Pedagogisch Werk-opleiding niveau 3 of 4 vereist is.

De training en coaching van pedagogisch medewerkers en onderwijsprofessionals is een verplicht onderdeel van de invoering van Vreedzaam. Aan de teamtraining nemen pedagogisch medewerkers, onderwijsprofessionals en directie deel. De training van het team is enerzijds gericht op visieontwikkeling in het team, zelfreflectie en de eigen vaardigheid in het toepassen van de principes van Vreedzaam in het dagelijks handelen.

Anderzijds op de kennismaking met het lesmateriaal, het vergroten van de verantwoordelijkheden van en het geven van een stem aan kinderen, invoeren van leerlingmediatie, betrekken van ouders en buurt bij de Vreedzame aanpak, en het samen bouwen aan een democratische cultuur in de school en/of opvangorganisatie. De training bestaat uit 8 bijeenkomsten van een dagdeel. Pedagogisch medewerkers en onderwijsprofessionals krijgen daarnaast interne en externe coaching bij het invoeren van het programma. Zij krijgen met behulp van kijkwijzers feedback op hun handelen in de groep tijdens een groepsbezoek door de trainer/adviseur. De trainer/adviseur is opgeleid door de CED-Groep met een trainde trainer-opleiding. Elke pedagogisch medewerker of leerkracht wordt vervolgens jaarlijks een keer geobserveerd. Vanaf het tweede implementatiejaar worden de pedagogisch medewerkers of leerkrachten intern geobserveerd en gecoacht door een collega uit de stuurgroep.

Kwaliteitsbewaking

De kwaliteit van het programma wordt op verschillende manieren gewaarborgd. Het programma van Vreedzaam kan alleen worden ingevoerd door gecertificeerde trainers. Het implementatieproces van het programma verloopt volgens een vaste procedure. Voor alle implementatie-activiteiten staat een aantal uren, afhankelijk van de grootte van het team. Tijdens het implementatieproces wordt met een vragenlijst een nulmeting, tussen- en eindmeting afgenomen onder de teamleden van de organisatie. Deze vragenlijst richt zich op kennis en vaardigheden van pedagogisch professionals en het gedrag van kinderen (4 domeinen) – in lijn met de doelen van Vreedzaam. Sinds 2020 wordt deze vragenlijst digitaal afgenomen. Deze gegevens geven inzicht in hoeverre de doelen van het programma worden bereikt en hoe het staat met de kwaliteit van de uitvoering (zie ook H.1 *Borging*). De vragenlijst is bekeken op betrouwbaarheid en validiteit. Wat betreft de betrouwbaarheid: Cronbach's Alpha (α) voor de vier domeinen *conflictoplossing*, *verantwoordelijkheid voor de gemeenschap*, *gezamenlijke besluitvorming* en *openstaan voor verschillen* loopt van ,76 tot en met ,85 (van acceptabel tot en met goed). De vier domeinen samen geven een α van ,92 (uitstekend). Het onderdeel *kennis en vaardigheden* is apart bekeken: $\alpha = ,94$ (uitstekend). Daarnaast is een factoranalyse op de items van de 4 domeinen uitgevoerd. Hieruit blijkt dat de items per domein steeds op 1 factor laden: dat wil zeggen dat de items binnen 1 domein met elkaar samenhangen. Sinds 2024 wordt de vragenlijst jaarlijks ingezet als evaluatie-instrument in het kader van de evaluatie van Vreedzaam en belangrijke onderdelen van het burgerschapsonderwijs.

Kwaliteitszorg en borging van Vreedzaam door een stuurgroep:

Om de kwaliteit van het programma tijdens (en na) de implementatie te borgen, wordt er gebruik gemaakt van een stuurgroep. De stuurgroep verzorgt in samenwerking met de Vreedzaam-trainer de 0-meting voor de start van de implementatie. De stuurgroep is met de directie verantwoordelijk voor de evaluatie van de doelen na een jaar en het inrichten van een permanente kwaliteitszorg. Vreedzaam levert daar alle instrumenten voor.

In een serie bijeenkomsten waarbij een gecertificeerde Vreedzaam-trainer aanwezig is, wordt de stuurgroep tijdens het implementatietraject ondersteund in het nemen van verantwoordelijkheid voor de doelen op organisatieniveau; waaronder de vormgeving van de organisatie als betekenisvolle leeromgeving. Het aantal stuurgroep-bijeenkomsten en de inhoud ervan verschillen per organisatie.

Om invulling te geven aan het borgingsproces, kan de stuurgroep gebruikmaken van verschillende materialen; vragenlijsten, kijkwijzers en checklists die in het kader van borging zijn toegevoegd aan het deelnemersdomein: Met het evaluatie-instrument Vreedzaam worden jaarlijks de doelen en het aanbod van Vreedzaam geëvalueerd. Deze bestaat uit:

- Een vragenlijst over de borging van de afspraken in het team, de zichtbare elementen van het programma en het stimuleren van actieve participatie van kinderen.
- Een borgingsplan voor het verdelen van verantwoordelijkheden en taken binnen de stuurgroep en het team rondom de scholing van nieuwe collega's, het bijhouden van de voortgang en het (structureel) bespreekbaar maken van het programma in teamvergaderingen.
- Een lijst met standaarden voor de organisatie, waaraan moet worden voldaan om de beoogde doelen van het programma Vreedzaam te bereiken.
- Een observatielijst met vragen aan professionals om het Vreedzame gedrag van kinderen (aansluitend bij de inhoud en de doelen van het programma) mee in kaart te brengen.
- Verschillende kijkwijzers om het handelen van professionals mee in kaart te brengen, waaronder een: (a) Zelfanalyse om te reflecteren op het eigen gedrag in relatie tot de doelen en inhoud van Vreedzaam, (b) Kijkwijzers over het pedagogisch handelen en het toepassen van het lesmodel van Vreedzaam en (c) Kijkwijzers over het inzetten van de coöperatieve werkvormen bij Vreedzaam.
- Een lijst met aandachtspunten om scholen te helpen de samenhang tussen andere vormen van burgerschapsonderwijs en Vreedzaam in kaart te brengen. Zo kan de school ook deze doelen en acties in de evaluatie burgerschap meenemen.

Randvoorwaarden

Voor een programma als Vreedzaam is onder andere draagvlak binnen de organisatie een vereiste. De keuze voor invoering van het programma wordt dan ook altijd voorafgegaan door een intake met het management en een uitgebreide voorlichting aan de directie en het team. Pas bij een positieve keuze van 90% van de professionals wordt gestart.

Andere voorwaarden waarnaar wordt gevraagd in het intakegesprek (zie ook H.1

Doelgroep, zijn):

- de organisatie wil een programma voor sociale competentie en burgerschapsvorming.
- de organisatie is bereid gedurende twee jaar aan implementatie te werken (inclusief teamtraining en interne stuurgroep).
- de directie is bereid en in staat een centrale rol te vervullen.
- binnen het team is draagvlak voor Vreedzaam.

Risico's zijn:

- grote andere vernieuwingsonderwerpen gedurende de twee invoeringsjaren van Vreedzaam.
- grote teamproblemen.
- geen stabiele leiding.

Implementatie

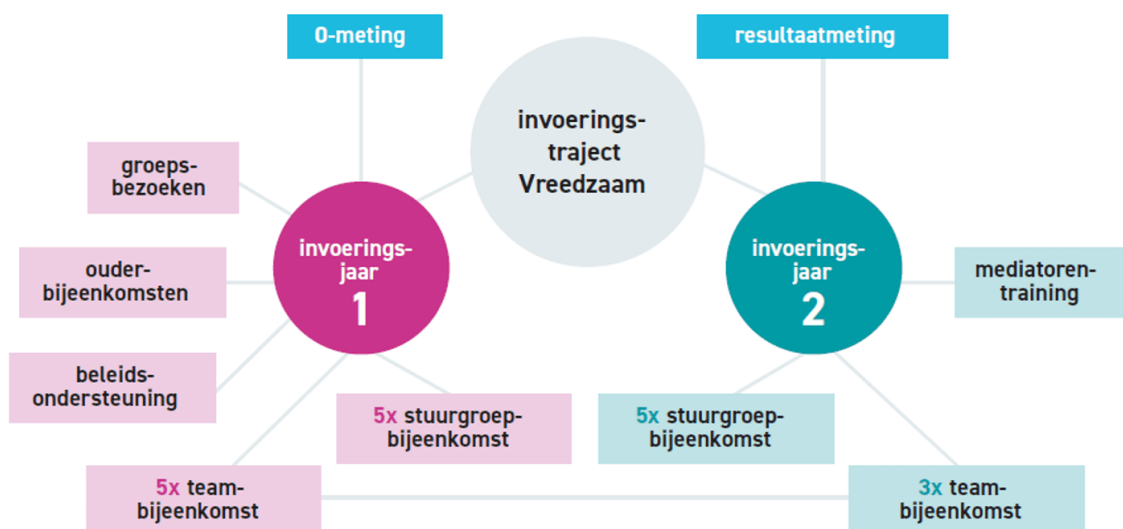
Het programma wordt geïmplementeerd in de organisatie, door middel van training/coaching van de professionals. In een serie teamtrainingen die wordt verzorgd door een gecertificeerde Vreedzaam-trainer, wordt er gewerkt aan de doelen op het niveau van de professionals en de organisatie – die centraal staan in het programma Vreedzaam. Het aantal teamtrainingen en de inhoud ervan verschillen per doelgroep. In de figuur hieronder wordt een gemiddelde gegeven.

Besluitfase:

- Werving via de website, social-media en publicaties van de CED-Groep als eigenaar van de interventie
- Voorlichtingsactiviteiten: website, informatiefolder in de vorm van interactieve PDF, intakegesprek
- Presentatie voor het hele team
- Zichtzending met proeflessen

Implementatiefase:

- Teamtrainingen, stuurgroep bijeenkomsten, groepsbezoeken
- Inleidingen
- Handleiding en draaiboeken voor trainers
- Nulmeting, tussenmeting en eindmeting
- Eindevaluatie

- *Implementatie voor Primair onderwijs:*

Invoering van Vreedzaam kan alleen via een voorgeschreven tweejarig implementatietraject. Om van begin af aan eigenaarschap te bevorderen wordt een interne stuurgroep gevormd (samengesteld uit directie en enkele sleutelfiguren uit het team). Deze komt vijf keer per jaar bij elkaar. Aangezien het programma vraagt om 'vreedzaam' teamgedrag, is er in het programma gekozen voor een combinatie van een curriculum dat door alle professionals dient te worden uitgevoerd, een training voor het onderwijzend personeel (van 8 bijeenkomsten van een dagdeel, verdeeld over twee jaar), en coaching in de klas. In alle groepen wordt wekelijks een les van 30 minuten gegeven uit het curriculum. Hiertoe zijn er voor de leerkrachten van de verschillende groepen duidelijke handleidingen ontwikkeld.

In het eerste jaar worden in po vijf trainingsbijeenkomsten voor leraren verzorgd, en in het tweede jaar drie bijeenkomsten. Er is een volledig uitgewerkt draaiboek voor deze leerkrachtraining. Onderdeel van het programma van Vreedzaam op de scholen is coaching van alle leerkrachten. Bij alle leraren worden groepsbezoeken uitgevoerd door interne begeleiders (collega's van de interne stuurgroep) en/of externe begeleiders van het onderwijsadviesbureau dat de invoering begeleidt. In het tweede jaar van de invoering worden aparte leerlingmediatoren opgeleid.

- *Implementatie Vreedzaam voor de kinderopvang:*
De uitgangspunten van Vreedzaam zullen ingevlochten moeten worden in het pedagogisch plan, het pedagogisch klimaat en in mogelijke andere (VE-)programma's die in de groep worden ingezet.
Een traject wordt op maat gemaakt, er zijn vier trainingsbijeenkomsten beschikbaar een coaching bezoek en stuurgroep overleggen.
Voor pedagogisch medewerkers en coaches in de kinderopvang is er een apart implementatietraject. Vier bijeenkomsten scholing en groepsbezoeken. Startmeting en eindmeting. Stuurgroep vooraf aan iedere bijeenkomst. Bij IKC's bestaat de stuurgroep uit pedagogisch medewerkers en onderwijsprofessionals. Kinderopvang en onderwijs werken samen, waardoor een doorgaande lijn wordt geborgd.
De intermediairs (trainer/adviseurs die de implementatie begeleiden) zijn bij aanvang al ervaren organisatieadviseurs (intake en selectie vooraf) en volgen een tweedaagse train-de-trainer-opleiding gericht op het kunnen verzorgen van de training aan teams in onderwijs en kinderopvang

- *Implementatie voor (Voortgezet) Gespecialiseerd Onderwijs:*
Invoering van Vreedzaam kan alleen via een omschreven tweejarig implementatietraject. Om van begin af aan eigenaarschap te bevorderen wordt een interne stuurgroep gevormd (samengesteld uit directie en enkele sleutelfiguren uit het team). Deze komt vijf keer per jaar bij elkaar. Aangezien het programma vraagt om 'vreedzaam' teamgedrag, is er in het programma gekozen voor een combinatie van een curriculum dat door alle professionals dient te worden uitgevoerd, een training voor het onderwijzend personeel (van 7 bijeenkomsten van een dagdeel, verdeeld over twee jaar), en coaching in de klas. In alle groepen wordt wekelijks een les van 30 minuten gegeven uit het curriculum. Hiertoe zijn er voor de leerkrachten van de verschillende groepen duidelijke handleidingen ontwikkeld.

In het eerste jaar worden in het (Voortgezet) Gespecialiseerd Onderwijs ((V)GO) vier trainingsbijeenkomsten voor leraren verzorgd, en in het tweede jaar drie bijeenkomsten. Er is een volledig uitgewerkt draaiboek voor deze leerkrachttraining. Onderdeel van het programma van Vreedzaam op de scholen is coaching van alle leerkrachten. Bij alle leraren worden groepsbezoeken uitgevoerd door collega's van de interne stuurgroep en/of externe begeleiders van het onderwijsadviesbureau dat de invoering begeleidt. In het tweede jaar van de invoering komen onderdelen die verder uitgediept moeten worden aan de orde zoals de grondwet, leerlingparticipatie of de borging. Zo mogelijk worden in het VGO aparte leerlingmediatoren opgeleid.

Gebruiksfase, behoud en verankering:

- Mappen Vreedzaam
- Online deelnemersdomein
- Nieuwsbrief met actualiteiten
- Kwaliteitszorginstrument
- Regiobijeenkomsten

Kosten (2024)

Vanaf 1 augustus 2024 wordt er gewerkt met pakketprijzen, waarbij onderscheid wordt gemaakt op basis van het aantal professionals in de organisatie.

Voor scholen bedragen de pakketprijzen (incl. reiskosten en excl. btw):

- € 20.472: < 15 teamleden

- € 24.048: 15-28 teamleden
- € 37.736: > 28 teamleden o.b.v. 2 trainers

Voor de kinderopvang (incl. reiskosten en excl. btw):

- € 9.456: < 16 teamleden
- € 14.504: > 16 teamleden

Voor ZML-scholen en Integrale Kindcentra wordt een offerte op maat gemaakt. Het implementatietraject omvat 8 trainingen voor deskundigheidsbevordering van het team, 8 stuurgroep bijeenkomsten, effectmetingen, klassenbezoeken, mediatorentraining en ouderbijeenkomsten en is inclusief reiskosten en exclusief materiaal en abonnement op de online deelnemersdomein.

Online deelnemersdomein

Jaarabonnement op het Deelnemers Domein op de website vreedzaam.procademy.nl
Het jaarabonnement kost € 161,00 ex. BTW per (invoerings)jaar.

Licentiekosten Vreedzaam (eenmalig):

Nieuwe organisaties bij wie een implementatietraject Vreedzaam is uitgevoerd betalen eenmalig een bedrag om de naam Vreedzaam te dragen.

Primair onderwijs:

- € 1.260,50 ex btw voor scholen vanaf 120 leerlingen
- € 630,25 ex btw voor scholen < 120 leerlingen

Kinderopvang:

€ 200,00 ex btw

Materiaalkosten:

Zie prijslijst materialen.

3. Onderbouwing

Probleem

Oorspronkelijk is het programma Vreedzaam ontstaan vanuit maatschappelijke zorgen over het gedrag van kinderen en jongeren die zich steeds mondiger, opstandiger en meer tegendraads opstelden tegenover hun opvoeders en leerkrachten (Pauw, 2013). Ook vandaag de dag blijft dit een risicofactor die Vreedzaam het hoofd wil bieden, omdat deze factor (helaas) nog steeds relevant is. Dit blijkt bijvoorbeeld uit stijgende cijfers over gedragsproblemen (ongewenst storend gedrag): in 2021 werd gerapporteerd dat 16% van de kinderen in groep 8 gedragsproblemen vertoonden, waar dat in 2017 nog om 12,6% ging (Boer et al., 2022). In de afgelopen 10 jaar hebben zich de volgende maatschappelijke ontwikkelingen voorgedaan die raakten aan dit oorspronkelijke doel van Vreedzaam en (daarom) zijn meegenomen in herzieningen van het programma:

- **Diversiteit in de Nederlandse samenleving:**
In 2021 had bijna 25% van de bevolking een migratieachtergrond; daarnaast groeit diversiteit op het gebied van cultuur, religie, politieke en seksuele voorkeur, gender en levensstijl (Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 2021a; 2021b). Verschillen in de samenleving kunnen problematisch worden als de scheidslijnen tussen verschillende bevolkingsgroepen groeien; bijvoorbeeld via ongelijke kansen in het werkveld, in de woningmarkt of via een ongelijke vertegenwoordiging in bestuursorganen – hetgeen (ook bij kinderen en jongeren) kan bijdragen aan gevoelens van uitsluiting of van onbehagen (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2023).
- **Polarisatie in de Nederlandse samenleving:**
In 2022 dacht 75% van de mensen in Nederland dat meningsverschillen over maatschappelijke kwesties steeds groter worden, ook maken mensen zich zorgen over verslechterde omgangsvormen en de verharding in dit politieke/publieke debat (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2022); mensen luisteren minder naar elkaar, tonen elkaar weinig respect en blijven bij hun eigen gelijk. Wanneer in (online) discussies telkens gezocht wordt naar het eigen gelijk, versterkt dit (ook bij kinderen en jongeren) het negatieve denken over andere meningen en andere (minderheids)groepen (NJI, 2019).
- **Individualisering in de Nederlandse samenleving:**
In de laatste decennia is de Nederlandse samenleving erg veranderd; het traditionele gezin uit de 60'er jaren heeft plaatsgemaakt voor eenpersoonshuishoudens, echtscheidingen en gezinnen met één kind (CBS, 2019). In een tijd van toenemende digitalisering, raken groepen mensen (waaronder ook laag-geletterde kinderen en jongeren) daardoor vaker in een sociaal isolement: inmiddels voelt ruim 26% van de Nederlanders van 15 jaar of ouder zich enigszins eenzaam, 9% heeft zelfs sterke gevoelens van eenzaamheid (CBS, 2019) – deze mensen voelen vooral vaak sociale eenzaamheid.
- **Ontevredenheid over de Nederlandse samenleving en democratie:**
Het vertrouwen in de democratie is laag onder de Nederlandse bevolking (Adviescommissie Versterken Weerbaarheid van de Democratische Rechtsorde, 2023; SCP, 2023; ProDemos, 2023). Zo hebben burgers lang niet altijd het gevoel dat politieke besluiten daadwerkelijk genomen worden op basis van een inclusieve belangenafweging (SCP, 2023). Daarnaast hebben burgers té vaak het gevoel systematisch benadeeld te worden in de democratische (bureaucratische) rechtsorde, waardoor rechten als huisvesting of sociale zekerheid in het gedrang komen (VWDR, 2023). Ook voelen jongere burgers zich onvoldoende vertegenwoordigd door politieke partijen en hebben zij (daardoor) het gevoel dat hun stem niet gehoord wordt

(ProDemos, 2023).

- **Aandacht voor sociale cohesie via Burgerschap in het onderwijs:**
In de maatschappij en politiek wordt er naar het onderwijs gekeken als het gaat om het leveren van een bijdrage aan de bovenstaande sociaal-maatschappelijke problemen (SLO, 2021; School en Veiligheid, 2021; Onderwijsraad, 2021). Scholen worden maatschappelijk namelijk gezien als dé plek waar kinderen elkaar kunnen ontmoeten, kennis kunnen maken met verschillen en kunnen oefenen om samen te leven (Inspectie van het Onderwijs, 2022). In 2021 is de rol van het onderwijs in het bevorderen van sociale cohesie dan ook aangescherpt via de nieuwe wet op Burgerschapsonderwijs (Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 2021a; 2021b). In deze wet is vastgelegd dat scholen actief burgerschap en sociale cohesie moeten bevorderen, waarbij het onderwijs zich in ieder geval moet richten op: (a) het bijbrengen van basiswaarden van de democratische rechtstaat; (b) het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen om deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme democratische Nederlandse samenleving; (c) het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid (Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 2021b).

Oorzaken

Onderstaande factoren versterken de (hierboven beschreven) sociaal-maatschappelijke problematiek en/of houden deze sociaal-maatschappelijke problematiek in stand:

- **Werkdruk in het Nederlandse onderwijs:**
Werknemers in het onderwijs ervaren meer werkdruk dan werknemers in andere sectoren; vooral leerkrachten ervaren hoge werkdruk door de combinatie van hoge taakeisen en een laag gevoel van autonomie (TNO, 2023). Bovendien blijkt dat gedragsproblemen van kinderen en jongeren samenhangt met uiteenlopende problemen bij leerkrachten: leerkrachten ervaren meer stress en werkdruk als kinderen/jongeren gedragsproblemen vertonen (Spilt et al., 2014), leerkrachten hebben daardoor bovendien een minder goede band met kinderen/jongeren (Evans, Buttersworth & Law, 2019).
- **Lerarentekort en onbevoegden voor de klas in het Nederlandse onderwijs:**
Op dit moment is er in het Primair Onderwijs in Nederland een tekort van ongeveer 9,7% van de totale werkgelegenheid, een tekort van 9.800 FTE – waarvan 6.800 FTE voor openstaande en verborgen vacatures voor reguliere banen en 3.000 FTE voor langdurige vervangingen (AOB, 2023). Verborgen vacatures zijn vacatures die (vanwege de noodsituatie op scholen) op een ongewenste manier worden ingevuld, met name in de G5 gebeurt dit bijvoorbeeld via interne vervangingen door onbevoegden (OOP of stagiairs voor de klas), via uitzendbureaus of via het samenvoegen van klassen (AOB, 2021).
- **Handelingsverlegenheid van Nederlandse professionals:**
Professionals zijn niet altijd in staat om adequaat te handelen bij gedragsincidenten zoals pesten, omdat zij dit ongewenste gedrag onvoldoende waarnemen en daardoor ook niet tot adequaat handelen kunnen overgaan (NRO, 2019). Wanneer leerkrachten onvoldoende adequaat optreden, kunnen conflicten in de groep toenemen – waardoor de onderlinge relaties in de groep verslechteren (Endedijk et al., 2019). Gedragsproblemen van kinderen en jongeren op school hebben bovendien óók negatieve invloed op de perceptie(s) van leerkrachten op hun eigen competenties om (a) les te geven; (b) leerlingen te voorzien in hun leerbehoeften en (c) impact te hebben op het leerproces van leerlingen.

- **Matige invloed van scholen door matige onderwijskwaliteit:**
Scholen hebben op dit moment een beperkte rol in het beïnvloeden van de sociale cohesie en het actief burgerschap bij leerlingen (Slijkhuis et al., 2023; de Schaepmeester et al., 2022; Wanders et al., 2020). Dit komt mede door het gebrek aan samenhang en doelgerichtheid op scholen om sociale cohesie en actief burgerschap te bevorderen (Inspectie van het Onderwijs, 2023; Staat van het Onderwijs, 2024): Scholen beschrijven hun leerdoelen op deze gebieden namelijk onvoldoende concreet en denken bovendien onvoldoende na over bijpassend aanbod in een doorlopende leerlijn (Slijkhuis et al., 2023).
- **Matige competenties van kinderen op sociaal terrein en Burgerschap:**
Op de gebieden van (a) democratisch handelen; (b) maatschappelijk verantwoord handelen; (c) omgaan met conflicten en (d) omgaan met verschillen verschilt de kennis van basisschoolleerlingen enorm, tussen de 7% en 98% van beheersing (Inspectie van het Onderwijs, 2022). Achterblijvende kennis, vaardigheden en houdingen op deze gebieden, hangen negatief samen met de openheid van het klassenklimaat om (a) open te spreken over controversiële onderwerpen; (b) verschillende meningen en standpunten te presenteren en benadrukken of (c) respectvol te leren omgaan met deze verschillende meningen en standpunten (Coopmans et al., 2020; Knowles et al., 2018; Maurissen, 2018).

Aan te pakken factoren

Onderstaand schema weergeeft aan welke factoren het programma Vreedzaam actief werkt – waarbij een koppeling wordt gemaakt met de subdoelen van het programma (zie ook paragraaf 1.2).

Aan te pakken factor	Subdoel
Matige invloed van scholen door matige onderwijskwaliteit.	1. Organisatie: Vreedzaam is zichtbaar in lokalen, gangen en andere plekken in- en om het gebouw
	2. Organisatie: Er worden na elk Blok afspraken gemaakt met het team over het gedrag van de professionals
	3. Organisatie: In de hele organisatie is sprake van een expliciete sociale norm (grondwet), die richting geeft aan het gedrag.
Handelingsverlegenheid van professionals.	1. Professional: Vertoont modelgedrag
	2. Professional: Is betrokken op alle kinderen als persoon
	3. Professional: Staat open voor verschillen.
	4. Professional: Heeft hoge verwachtingen van kinderen.
	5. Professional: Maakt van de groep een zorgzame gemeenschap
	6. Professional: Maakt van de groep een oefenplaats voor kinderen
Matige competenties van kinderen op sociaal terrein en Burgerschap.	1. Kind: Nemen op een democratische manier met elkaar beslissingen.
	2. Kind: Lossen conflicten constructief op.
	3. Kind: Nemen verantwoordelijkheid voor elkaar en de gemeenschap
	4. Kind: Nemen een open houding aan tegenover verschillen.
	5. Kind: Weten volgens welke principes onze democratische samenleving is ingericht.
	6. Kind: Ontwikkelen een kritische houding.

Verantwoording

Hierna wordt voor elke (hierboven genoemde) aan te pakken factor beschreven welke onderdelen van Vreedzaam ingezet worden om concreet te werken aan de subdoelen:

Matige invloed van scholen door matige onderwijskwaliteit:

- Vreedzaam is zichtbaar in lokalen, gangen en andere plekken in- en om het gebouw: Organisaties kunnen gebruik maken van diverse materialen die in/om het gebouw worden opgehangen en/of geplaatst om de visuele zichtbaarheid van Vreedzaam, bijvoorbeeld: Blokposters, het stappenplan conflictoplossing, de petjes of de afkoelplekken. Deze visuele ondersteuning wordt ingezet, omdat deze het belang van Vreedzaam in de organisatie benadrukt: Wanneer er (visueel) namelijk méér belang wordt gehecht aan sociale cohesie en actief burgerschap, gaan professionals – in hun didactisch handelen en hun onderlinge gesprekken – daar namelijk ook méér aandacht aan besteden (Coopmans et al., 2020). Vreedzaam geeft professionals hierbij de autonomie om hun eigen leeromgeving (klas of lokaal) zélf in te richten; een belangrijke voorwaarde voor (a) het voorbeeldgedrag, (b) de activerende leerstrategieën en (c) de socialiserende rol die professionals toepassen (Sampermans et al., 2019).
- Er worden na elk Blok afspraken gemaakt met het team over het gedrag van de professionals:
Door het aanbod aan te reiken in een doordacht en doelgericht curriculum, kan Vreedzaam bijdragen aan de onderwijskwaliteit op scholen (Hoek et al., 2022). Wanneer professionals het vaker met elkaar eens zijn over dit curriculum, is dat namelijk gunstig voor de bevordering van burgerschapscompetenties (Slijkhuis et al., 2023). Bovendien worden sociale cohesie en actief burgerschap sterker bevorderd wanneer dit curriculum over een langere periode en met voldoende intensiteit wordt aangeboden (Dijkstra et al., 2016). De structuur van Vreedzaam – waarin een pedagogische visie vertaald is naar concrete leerdoelen die een raamwerk vormen voor de inrichting van curriculaire aanbod over een langere periode – kan daarmee ondersteunend zijn aan de aanpak van professionals om onderwijskwaliteit gestructureerd te bevorderen (Kippers et al., 2018; Leeman et al., 2020; Slijkhuis et al., 2023).
- In de hele organisatie is sprake van een expliciet norm (grondwet), die richting geeft aan gedrag:
Door middel van de grondwet streeft Vreedzaam ernaar om de leeromgeving in te richten van een positieve en sociale norm. Deze normstelling is zowel sturend voor de handelingsperspectieven van de professionals als het gedrag van de kinderen (Hagen, 2018; van de Werfhorst et al., 2012): door gedeelde normstelling, worden zowel professionals als kinderen in staat gesteld om verantwoordelijkheid te nemen voor het schoolklimaat (Sampermans et al., 2019). Wanneer er een samenhangende morele en expliciete norm wordt uitgedragen, kan dit bovendien ook een buffer vormen tegen de gedragsproblemen van kinderen (Coopmans et al., 2020). Een gedeelde norm kan tenslotte bijdragen aan een meer gestructureerd curriculum, omdat daardoor duidelijker (intern en extern) gecommuniceerd kan worden over inhoudelijke thema's en (leer)doelen (Hoek et al., 2023; Slijkhuis et al., 2023).

Handelingsverlegenheid van professionals:

In het implementatietraject van Vreedzaam worden professionals meegenomen in het pedagogische handelingsmodel en de curriculaire inhoud van het programma. Deze begeleiding beoogt bij te dragen aan de gemeenschappelijke visie van het team, de kennis van professionals over gedragsregulering en bewustzijn van professionals over hun voorbeeldgedrag, sociaalpedagogisch handelen en onderlinge relatie(s) met de kinderen. Dat begeleiding op deze gebieden van belang is, blijkt uit onderzoek door Donbavand en Hoskins (2021), Isac et al. (2013) en NAEP (2020), die aantoonde dat de impact van professionals groter is als zij geschoold zijn in (het aanleren van) sociale competenties en burgerschap. Begeleiding bij de ontwikkeling van kennis, vaardigheden en houdingen van professionals over thema's als democratie, participatie en identiteit

bevordert namelijk de onderlinge uitwisseling van professionals en (daarmee) het democratische schoolklimaat (Leeman et al., 2020; Sampermans et al., 2019).

- De professional vertoont modelgedrag:
Binnen Vreedzaam wordt de professional ingezet als het rolmodel voor de kinderen: door zélf het goede voorbeeld te geven (gedrag te vertonen dat past bij de grondwet), laat de professional zien welk gedrag van de kinderen verwacht wordt. De inzet van rolmodellen draagt zodoende bij aan de effectiviteit van het burgerschapsonderwijs, omdat kinderen hiermee leren hoe het voorbeeldgedrag eruitziet én welke afwegingen (keuzes) er aan dat handelen ten grondslag liggen (Dijkstra et al., 2016). Door professionals bewust in te zetten als rolmodel, wordt de centrale rol van de professional in het socialisatieproces van kinderen benadrukt; wordt kinderen het gedrag in een duidelijke structuur aangeleerd; worden kinderen gelijkwaardige mogelijkheden aangereikt om te leren over het gedrag; worden de kinderen gestimuleerd om positiever naar hun onderlinge relaties te kijken, en; worden de kinderen gestimuleerd om dit gedrag zélf te vertonen (Sampermans et al., 2019).
- De professional is betrokken op álle kinderen als persoon:
Door in het implementatietraject van Vreedzaam te oefenen met het sociaalpedagogisch handelen en voorbeeldgedrag; wordt professionals geleerd om kinderen vanuit een autoritatieve stijl te benaderen – met een duidelijke structuur en tegelijkertijd responsiviteit voor de basisbehoeften relatie, competentie en autonomie (Deci & Ryan, 2008; Sampermans et al., 2019). Het schenken van meer aandacht aan deze basisbehoeften, werkt bevorderend voor: (a) het vertrouwen van professionals in kinderen; (b) het vertrouwen van professionals in de competenties van kinderen en (c) de mate van onafhankelijkheid en zelfsturing door kinderen (Coopmans et al., 2021). Deze elementen hebben allen een positieve invloed op het gemeenschapsgevoel in de leeromgeving, waardoor de kinderen meer (kunnen) leren over sociale cohesie en actief burgerschap (Coopmans et al., 2020; Sincer et al., 2022).
- De professional staat open voor verschillen:
Door in het implementatietraject van Vreedzaam stil te staan bij de manier waarop professionals kunnen omgaan met verschillen (kennis van verschillen, bewustzijn van eigen vooroordelen en innemen van een neutrale rol), wordt de open houding van professionals tegenover verschillen gestimuleerd. Deze open houding is een belangrijke voorwaarde om het democratische klimaat in de groep te bevorderen (de Schaepmeester et al., 2022): wanneer professionals meer open staan voor verschillen tussen kinderen, is het namelijk ook makkelijker om controversiële onderwerpen te bespreken, om een eigen standpunt in te nemen (dat afwijkt van de meerderheid) en om met elkaar in discussies te gaan. Door een open houding van professionals, wordt kinderen gelijkwaardige kansen aangeboden om deel te nemen aan (democratische) discussies – wat compenserend werkt voor de ongelijke kansen van kinderen op basis van individuele kenmerken als sekse, etniciteit of geloofsovertuiging (Sampermans et al., 2019).
- De professional heeft hoge verwachtingen van de kinderen:
In het implementatietraject van Vreedzaam wordt (richting professionals) constant gewezen op het belang van het uitspreken van hoge gedragsverwachtingen richting kinderen. Het uitspreken van deze (hoge) gedragsverwachtingen, geeft professionals namelijk de mogelijkheid om het belang dat zij hechten aan het gedrag van kinderen te benadrukken (Knowles et al., 2018). Het leggen van een nadruk op dit belang door de professional, werkt bevorderend voor het gedrag dat de kinderen uiteindelijk gaan vertonen (Knowles et al., 2018). Wanneer kinderen (met concrete verwachtingen) door professionals worden ondersteund en aangemoedigd in hun gedrag, voelen zij zich namelijk meer competent om dit gedrag daadwerkelijk te gaan vertonen, -meer betrokken bij de leeromgeving als geheel en meer positief over hun relaties binnen deze leeromgeving (Knowles et al., 2018; Korpershoek et al., 2020).

- De professional maakt van de groep een zorgzame gemeenschap:
De vormgeving van een zorgzame gemeenschap heeft een centrale rol in het implementatietraject van Vreedzaam, omdat uit verschillende studies blijkt dat deze gemeenschap een belangrijke plek is om sociale cohesie en actief burgerschap te bevorderen (Dijkstra et al., 2016). Professionals kunnen werken aan de zorgzaamheid van deze gemeenschap, door met kinderen in gesprek te gaan over de sociale afspraken en door kinderen het gevoel te geven dat zij geaccepteerd worden, dat er voor hen gezorgd wordt, en dat zij onderdeel uitmaken van (en een rol hebben in) de leeromgeving (Allen et al., 2022; Korpershoek et al., 2020). Wanneer kinderen de professional beschouwen als meer zorgzaam, begripvol en aandachtig, bevordert dat hun bereidheid om deel te nemen aan activiteiten (groepsgesprekken of discussies) in de klas, omdat zij zich veiliger voelen om deel te nemen (Wanders et al., 2020).
- De professional maakt van de groep een oefenplaats voor kinderen:
In het implementatietraject van Vreedzaam wordt professionals geleerd om de onderlinge invloed van kinderen te bevorderen, omdat onderlinge interactie en samenwerkend leren belangrijke leerstrategieën zijn voor het aanleren van sociale cohesie en actief burgerschap (Dijkstra et al., 2018). Vreedzaam maakt hierbij gebruik van de behoefte van kinderen aan acceptatie en waardering van leeftijdsgenoten in de directe (leer)omgeving (Wanders & Dijkstra et al., 2020; Wanders et al., 2020). Als professionals de kinderen hierin positief aanmoedigen, het gemeenschapsgevoel versterken en inzetten op respectvolle relaties met de kinderen, zullen kinderen zich ook (meer) aangemoedigd voelen om hun mening te uiten, hierover in discussies te gaan en een bijdrage te leveren aan de leeromgeving (Maurissen et al., 2018). Hoe sterker deze onderlinge invloed is, hoe meer gesprekken/discussies er in de leeromgeving worden gevoerd en hoe sterker het gemeenschapsgevoel (Sampermans et al., 2019).

Matige competenties van kinderen op sociaal terrein en Burgerschap:

- Kinderen nemen op een democratische manier met elkaar beslissingen:
In groepsvergaderingen en de leerlingenraad wordt kinderen geleerd om samen democratische beslissingen te nemen en (gezamenlijke) invloed uit te oefenen op besluitvormingsprocessen in de leeromgeving. In de lessen worden korte momenten van democratisch overleg en actieve participatie geïntegreerd aangeboden. Wanneer kinderen de ruimte krijgen om van elkaar (en van de professional) te verschillen van mening, om een eigen mening te uiten en om verschillende perspectieven naar voren te brengen, heeft dat een positieve invloed op hun burgerschapskennis, -vaardigheden en -houdingen (Dijkstra et al., 2018; Knowles et al., 2018; Teegelbeckers et al., 2023). Het oefenen met verschillende (democratische) besluitvormingsprocessen en het voeren van open discussies over verschillende politieke en maatschappelijke onderwerpen kan zodoende bijdragen leveren aan burgerschapscompetenties van kinderen (Dijkstra et al., 2018; Coopmans et al., 2020; Permentier, 2013; Teegelbeckers et al., 2023).
- Kinderen lossen conflicten constructief op:
In de conflictlijn van Vreedzaam worden kinderen in staat gesteld om hun onderlinge conflicten zo veel mogelijk zelf op te lossen; door bewustwording (met de petjes) over verschillende manieren om te reageren in een conflictsituatie en vaste stappen (met een stappenplan) dat zij doorlopen om conflicten op te lossen – waarbij zij bovendien ondersteund kunnen worden door leerling-mediators; leerlingen die helpen om conflicten van anderen op te lossen. Uit verschillende studies blijkt dat kennis over conflicten, zelfstandige conflictoplossing én leerlingmediatie effectieve strategieën zijn om het aantal conflicten in de leeromgeving (sterk) te verminderen (Iakab & Iovu, 2020, Lithoxidou et al., 2020; Turk, 2017). Deze strategieën dragen namelijk bij aan de assertieve houding van kinderen (Iakab & Iovu, 2020), hun vaardigheid om conflicten op te lossen (Turk, 2017) en de verantwoordelijkheid (begrip, tolerantie en empathie) die kinderen voelen voor elkaar (Lithoxidou et al., 2020).

- Kinderen nemen verantwoordelijkheid voor elkaar en voor de gemeenschap: Door de inzet van taken en commissies worden kinderen binnen Vreedzaam deels verantwoordelijk gemaakt voor de leeromgeving, door hen een (gezamenlijke) taak te geven die daaraan bijdraagt; voorbeelden daarvan zijn het uitdelen van schriften, het controleren van jassen op de gangen of het geven van gerichte complimenten aan andere kinderen. Wanneer kinderen zélf verantwoordelijkheid kunnen nemen in hun eigen leeromgeving – bijvoorbeeld via initiatieven in thema's, projecten of andere activiteiten – heeft dat een positieve invloed op de betrokkenheid van de kinderen bij de leeromgeving (Lenzi et al., 2014; Teegelbeckers et al., 2023). Bovendien heeft de actieve rol van kinderen een positieve invloed op hun democratische vaardigheden en hun zelfvertrouwen om deel te nemen aan (vergelijkbare) maatschappelijke activiteiten (Dijkstra et al., 2018)
- Kinderen nemen een open houding aan tegenover verschillen: In de lessenserie van Vreedzaam wordt kinderen geleerd om een open houding aan te nemen tegenover verschillen, door hen te leren over soorten verschillen en (de gevolgen van) vooroordelen. Als bestaande verschillen in de leeromgeving worden omarmd en hier op een open manier over wordt gesproken, levert dat een bijdrage aan (a) het naast elkaar mogen bestaan van verschillende identiteiten, (b) een positieve houding ten opzichte van conflicten en (c) de gevoelde verantwoordelijkheid voor de leergemeenschap (de Schaepmeester et al., 2022). Als professionals hierin het goede voorbeeld uitdragen, kan er een leerklimaat ontstaan waarin kinderen weten welke ruimte er is om zichzelf (en hun eigen mening) te uiten, zonder daarbij afgerekend te worden (Rinnooy Kan, 2021); één van de belangrijkste voorspellers voor de burgerschapscompetenties van kinderen (Maurissen et al., 2018; Nieuwelink et al., 2016; Schulz et al., 2018; Campbell, 2019; Sampermans et al., 2018).
- Kinderen weten volgens welke principes onze democratische samenleving is ingericht: In de lessenserie van Vreedzaam wordt de kinderen kennis aangeleerd over de (staatsrechtelijke) inrichting, de grondrechten en de basiswaarden van de Nederlandse democratische samenleving. Het aanleren van deze kennis is een belangrijk onderdeel van de lessenserie, uit meerdere studies blijkt namelijk dat burgerschapskennis een belangrijke voorspeller is voor burgerschapsvaardigheden en -houdingen van kinderen (Ardoin et al., 2024; Wanders et al., 2020; Rahman et al., 2024). Om deel te kunnen nemen aan de samenleving – bijvoorbeeld door te stemmen, door online discussies te voeren of door maatschappelijke activiteiten te initiëren – is namelijk enige (democratische) basiskennis vereist (Rahman et al., 2024). De burgerschapskennis van kinderen hangt dan ook positief samen met hun sociale betrokkenheid, hun bewustwording over hun eigen rol in de samenleving en de mate waarin zij (op latere leeftijd) deelnemen aan de maatschappij (Ardoin et al., 2024; Wanders et al., 2020).
- Kinderen ontwikkelen een kritische houding: In de lessenserie van Vreedzaam wordt de kinderen geleerd om een kritische houding aan te nemen tegenover wat zij (online) lezen en wat zij (van hun medeleerlingen of professionals) horen. Het hebben van deze kritische houding is een belangrijke voorwaarde om tot actief burgerschap te komen: door een kritische houding aan te nemen, gaan kinderen namelijk autonoom en actief nadenken over- en deelnemen aan maatschappelijke en democratische processen in de leeromgeving (Dekker, 2020).
Door kinderen te leren om kritisch na te denken, leren zij namelijk verschillende perspectieven af te wegen en (vanuit daar) zélf een eigen standpunt in te nemen (Dijkstra et al., 2018), een vaardigheid die – zeker in de onlinewereld van de 21e eeuw – steeds belangrijker wordt (McKinsey & Company, 2021). Wanneer kinderen een meer kritische bijdrage (mogen) leveren, heeft dat bovendien een positieve invloed op het klimaat van de leeromgeving en de open houding van de kinderen (Dijkstra et al., 2018).

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Onderzoek 1

- a) **CED-Groep (2022). Procesevaluatie Vreedzame School. Onderzoek naar de Vreedzame School in de praktijk. [Interne publicatie]**
- b) Als onderdeel van de procesevaluatie voor het Nederlands Jeugd Instituut, deed CED-Groep in 2022 een onderzoek naar de Vreedzame School in de praktijk. Dit onderzoek bestond uit (a) een online enquête die is ingevuld door 364 scholen en (b) twee online Klankbordsessies met elk ongeveer 15 scholen, waarin verdiepende vragen zijn gesteld over de enquêtes die deze scholen hadden ingevuld. De online enquête bestond uit 38 items, waarin scholen onder andere is gevraagd naar de organisatie van het programma binnen hun school; kenmerken van het sociaalpedagogisch klimaat en de vormgeving van centrale thema's binnen het programma Vreedzaam, waaronder Leerlingparticipatie, Conflictoplossing en Democratische Besluitvorming. In de online Klankbordsessies is vervolgens dieper ingegaan op deze thema's, waarbij de volgende vraag centraal stond: *Hoe geef jij hier op jouw school invulling aan?*
- c) Uit de online enquête bleek ten eerste dat scholen actief zijn in het inbedden van het programma Vreedzaam in hun organisatie:

Van de 364 reagerende scholen maakte 74% gebruik van een stuurgroep Vreedzaam om de organisatie van het programma in de school vorm te geven. Daarnaast gaven bijna alle scholen aan dat Vreedzaam grotendeels (door 40% van de scholen) of volledig (door 49% van de scholen) was opgenomen in de missie en de visie van hun school. Door meer dan de helft van de scholen werd bovendien aangegeven dat Vreedzaam grotendeels (door 32% van de scholen) of volledig (28% van de scholen) was opgenomen als agendapunt tijdens teamvergaderingen. Dit beeld werd bevestigd in de online Klankbordgroepen, waarin scholen bijvoorbeeld aangaven dat zij (a) Vreedzaam hadden opgenomen als vast agendapunt in teamvergaderingen, bouwvergaderingen of functioneringsgesprekken (b) in de teamvergaderingen ook het lesmodel van Vreedzaam aanhouden of (c) een professionele leergemeenschap hebben ingericht die zich bezighoudt met de borging van het programma.

Ten tweede bleek uit de online enquête dat op de scholen een positief sociaalpedagogisch klimaat heerst. Door 69% van de reagerende scholen werd aangegeven dat leerkrachten grotendeels het Vreedzame voorbeeldgedrag toepassen bij hun kinderen, ouders en collega's. Daarbij opgeteld gaf nog eens 19% van de respondenten aan dat leerkrachten dit Vreedzame voorbeeldgedrag volledig toepassen. Daarnaast gaf het merendeel van de scholen aan dat er in het team grotendeels (50% van de scholen) of volledig (32% van de scholen) afspraken zijn gemaakt over teamgedrag. Bovendien gaf het merendeel van de scholen aan dat Vreedzaam een positieve invloed heeft op de handelingsbekwaamheid van de leerkrachten, zij het grotendeels (66% van de scholen) of volledig (12% van de scholen). Ook dit beeld wordt bevestigd in de online Klankbordgroepen, waarin scholen onder andere aangaven dat zij leerkrachten stimuleren om (a) allemaal dezelfde Vreedzame taal te spreken, (b) het voorbeeldgedrag te vertonen dat hoort bij Vreedzaam en (c) zélf initiatieven te nemen om activiteiten/werkvormen in de klas te organiseren waarin het Vreedzame gedrag door kinderen wordt geoefend

(waaronder de groepsvergadering en de taken/commissies).

Uit de enquête bleek ten derde dat er nog kansen liggen voor het versterken van de elementen Leerlingparticipatie en Democratische Besluitvorming: Hoewel ruim de helft van de reagerende scholen aangaf volledig (37%) of grotendeels (28%) gebruik te maken van een kinderraad, was ook te zien dat commissies in de klas en de groepsvergaderingen minder vaak werden ingezet: *commissies* werden op slecht 3% van de scholen volledig ingezet (15% van alle scholen deed dit grotendeels) en voor *groepsvergaderingen* lag dit percentage op slechts 6% volledige inzet (24% van alle scholen deed dit grotendeels). De online Klankbordgroepen bevestigden dit beeld: scholen gaven bijvoorbeeld aan dat activiteiten zoals groepsvergaderingen en commissies (a) vanwege Covid-19 tijdelijk waren stopgezet; (b) waren verwaterd door veel wisselingen in het team of (c) door een gebrek aan tijd ook wel eens van het lesrooster vallen.

Naar aanleiding van deze resultaten besteden de adviseurs tijdens de implementatietrainingen extra aandacht aan het belang van het regelmatig inplannen van groepsvergaderingen in het hele onderwijsaanbod. In de zogenaamde 'opfrustrainingen' die CED-groep scholen enkele jaren na implementatie aanbiedt, wordt het onderdeel leerlingparticipatie standaard meegenomen. Scholen worden gevraagd te reflecteren op de mate waarin zij leerlingen laten participeren. Aan de hand van de participatieladder worden lerarenteams uitgedaagd om een niveau hoger te stappen.

Tot slot bleek dat het element Conflictoplossing sterk is vormgegeven op de scholen: Bijna 70% van de scholen gaf aan gebruik te maken van leerlingmediatoren, van deze scholen maakte 36% volledig gebruik van leerlingmediatie en werd door 32% van de scholen grotendeels gebruik gemaakt van leerlingmediatie. Bovendien gaf zo'n drie kwart van de scholen aan dat kinderen deze vorm van mediatie volledig accepteren (26% van de scholen) of grotendeels accepteren (50% van de scholen). Daarmee samenhangend, gaf 45% van alle respondenten aan dat er sprake was van een lichte daling van het aantal conflicten op de school; door 27% van alle reagerende scholen werd aangegeven dat het aantal conflicten op de school sterk gedaald was. Ook dit beeld kwam herkenbaar terug in de Klankbordgroepen, waarin een aantal scholen aangaf dat conflicten bijna niet meer voorkwamen, omdat (a) er nu duidelijke afspraken zijn over hoe kinderen met elkaar omgaan; (b) er nu plekken zijn waar kinderen even tot zichzelf kunnen komen en (c) kinderen nu zelf de handvatten hebben (waaronder het stappenplan) om conflicten zélf op te lossen.

Onderzoek 2

- a) **Eijkholt, C. (2022). Childrens' right and citizenship: A perspective for inclusive and democratic education and care for young children. Chapter 5: Active Elements of a Good Practice.**
- b) Voor haar proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht, deed Eijkholt in 2022 een casusstudie naar de good-practises van het programma Vreedzaam. De studie omvatte 13 *semigestructureerde interviews* – gebaseerd op het raamwerk van Aguiar en Silvia (2018). De interviews werden afgenomen onder (a) ontwikkelaars van het programma; (b) coördinatoren Vreedzaam in het primair onderwijs en de kinderopvang; (c) leerkrachten in het primair onderwijs, de voorschoolse en de naschoolse educatie en (d) ouders van

kinderen die deelnamen aan het programma. Daarnaast bestond de studie uit een *documentenanalyse* van verscheidende publicaties over het programma; waaronder Bachelor- en Masterscripties, evaluatierapporten, web artikelen en peer-reviewed publicaties. Tenslotte is er onder de sleutelfiguren van het programma – waaronder ontwikkelaars en pedagogisch professionals nog *feedback* verzameld op de conceptversie van de casusstudie door Eijkholt (2022).

c) Op basis van de afgenomen interviews en documentenanalyses onderschrijft Eijkholt (2022) in haar proefschrift de volgende good-practises van het programma Vreedzaam:

- Het **inhoudelijke lesprogramma**, dat een curriculum vormt om doelgericht aan de burgerschapscompetenties van kinderen te werken.
- Het **implementatietraject**, waarin professionals concrete handvatten worden aangereikt voor de omgang met een steeds meer diverse kinderenpopulatie in SES-achtergrond en leerbehoeften.
- De **sociale binding van kinderen** met de (leer)gemeenschap via de gemeenschappelijke taal van professionals en zichtbare elementen zoals de Grondwet, waardoor kinderen gestimuleerd worden om het gedrag ook in andere contexten (waaronder de thuisomgeving) te vertonen.
- De **invloed van peers** in de vorm van Leerlingmediatie, dat bijdraagt aan een reducering van het aantal conflicten op de school en (daarmee) aan een beter schoolklimaat.
- Het **inoefenen in betekenisvolle contexten** aan de hand van onder andere de Groepsvergaderingen en de Kinderraad, die – via de verhoogde invloed van kinderen op het klassenklimaat en de beslissingen die er in de klas genomen worden – gerelateerd zijn aan een reductie van het aantal incidenten in het kader van gedragsproblemen.

Onderzoek 3

a) **Pauw, L. (2013). Onderwijs en burgerschap: wat vermag de basisschool? Onderzoek naar De Vreedzame School. Utrecht: Universiteit Utrecht (proefschrift)/ Amsterdam: SWP.**

b) Het betreft onderzoek onder een grote groep scholen die al drie jaar of langer met het programma werkte. Dit onderzoek, dat startte in 2009, richtte zich op de 'oude' versie van het programma van vóór 2008. Er was sprake van een 'evaluatieonderzoek', waarin de nadruk lag op het begrijpen van mechanismen waardoor en op de context waarin een programma 'werkt'. Er is gebruik gemaakt van een Mixed Methods-design, bestaande uit drie fasen:

1. Fase 1: Vergelijken van basisscholen die 2009 al drie jaar of langer met het programma Vreedzaam werkten.

Bij de start van het onderzoek in 2009 waren er 131 basisscholen die drie jaar of langer met het programma werkten. Van die 131 scholen werkten er 85 mee aan het invullen van de vragenlijsten. Aan directies en enkele sleutelfiguren in de school werden twee vragenlijsten voorgelegd: de *Vragenlijst Schoolklimaat Vreedzame School* en de *Vragenlijst Implementatie Vreedzame School*. De eerste was een zelfevaluatie-instrument waarmee gevraagd werd naar de perceptie van het klimaat in de school en het gedrag van kinderen en leerkrachten vóór en ná invoering van het programma. De tweede vragenlijst bevatte deels vragen die informatie gaven over de mate waarin het programma beklijft en deels vragen die informatie gaven over enkele inhoudelijke effecten van de invoering van het programma van De Vreedzame School.

2. Fase 2: Analyseren van bevorderende en belemmerende factoren.

Hierbij is gebruik gemaakt van een case-control design waarin een groep van vier scholen die weinig succesvol waren in de invoering van De Vreedzame School (de cases) werd middels interviews vergeleken met een groep van vier scholen (de

controls) die zeer succesvol zijn in de invoering van De Vreedzame School.

3. Fase 3: Afname voor- en nameting van scholen die in 2009 zijn gestart met het programma Vreedzaam.

De *Vragenlijst Schoolklimaat Vreedzame School* is afgenomen op een groep scholen (N=37) die in september 2009 zijn gestart met de invoering van het programma (hierna te noemen 'groep startende scholen'). De vragenlijst werd voorafgaande aan de start van het programma (voormeting) en een jaar na de start van de invoering (nameting) afgenomen.

- c) Van de scholen die de vragenlijst niet hebben ingevuld (46 scholen) geeft de grote meerderheid aan dat ze na drie jaar of langer met Vreedzaam te werken, nog steeds wekelijks de lessen uit het programma verzorgen (78% wekelijks, 13% niet meer wekelijks). Van de 131 scholen hebben 4 scholen aangegeven de lessen uit het programma niet meer te geven. De lessen blijken – aldus 127 scholen – redelijk volgens de handleiding te worden gegeven (81% grotendeels en 15% volledig). Van alle 131 scholen die in januari 2009 drie jaar of langer met het programma werkten, maakt 71% daarbij gebruik van de leerlingmediatoren. Van de groep van 85 onderzochte scholen gaven zes scholen (7%) aan minder dan 20 lessen per jaar te geven, geen enkele school gaf aan géén lessen meer te geven.

Dit onderzoek was vooral gericht op het begrijpen van *mechanismen* waardoor, en op de *context* waarin het programma 'werkt'. De belangrijkste inhoudelijke mechanismen in het programma die deze verandering bewerkstelligen zijn:

- het feit dat leerlingparticipatie centraal staat en de school als oefenplaats wordt ingericht;
- de nadruk op het creëren van een positief sociaal en moreel klimaat in klas en school;
- het expliciteren van gedragsnormen en -waarden;
- de focus op verbetering van vaardigheden van leerkrachten;
- de aanwezigheid van instructie in de klas door middel van een lessenserie;
- de gerichtheid op versterking van de rol van de schoolleiding, en;
- de combinatie van een top down-strategie met draagvlak en participatie van leerkrachten (bottom-up).

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

Onderzoek 1

- **CED-Groep, Lacor, E. (2023). Onderzoek metingen Vreedzame School. [Interne publicatie]**

Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja/-nee

- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja/-nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja/-nee
- Er is een voormeting. ja/-nee
- Er is een nameting. ja/-nee
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja/ nee

- a) Als onderdeel van de effectevaluatie voor het Nederlands Jeugd Instituut heeft de CED-Groep in 2023 een onderzoek naar de effecten van het programma Vreedzaam uitgevoerd. Voor dit onderzoek zijn de evaluatievragenlijsten Vreedzaam, die door teamleden van scholen worden ingevuld, gebruikt. Deze online vragenlijst bestaat uit in totaal 38 vragen; 24 vragen over het gedrag van kinderen en 14 vragen over het voorbeeldgedrag van leerkrachten. Deze vragen zijn in lijn met de inhoudelijke elementen van het programma Vreedzaam. De vragenlijst gaat in op de 'aspecten

Conflictoplossing, Verantwoordelijkheid voor de gemeenschap, Gezamenlijke besluitvorming, Open staan voor verschillen met elk 6 items. Ook bevat de meting een onderdeel Kennis en vaardigheden van leerkrachten om eerdergenoemde aspecten te stimuleren. Dit onderdeel bestaat uit 14 items. In de analyse zijn voor de nulmeting de gegevens van 84 scholen met 1.421 teamleden en voor de eindmeting de gegevens van 20 scholen met 314 teamleden meegenomen. Zij hebben de evaluatievragenlijst in de periode 2020-2023 aan het begin (vóór de invoering van het programma) en aan het einde (ná de invoering van Vreedzaam) van hun invoertraject ingevuld. De volgende statistische analyses zijn in SPSS uitgevoerd: berekening gemiddelden per meting per thema; t-testen om de verschillen tussen voor- en nameting per thema te bepalen; Cohen's *d* om de effectgrootte per thema te bepalen.

- b)** Het blijkt dat de scholen na het invoertraject Vreedzaam op alle thema's van de evaluatievragenlijst gemiddeld hoger scoren dan vóór de invoering. Uit de t-test blijkt dat de verschillen in gemiddelde voor- en nameting voor alle thema's significant is ($q = .001$). Tenslotte blijkt dat de effectgrootte van alle thema's middelgroot is (Cohen's $d \geq .50 - \leq .79$). De belangrijkste resultaten uit de analyses zijn hierna in een tabel weergegeven.

Thema uit vragenlijst	Gemiddelde (voormeting)	Gemiddelde (nameting)	<i>q</i>	<i>d</i>
Conflictoplossing	3.1	3.7	.001	.59
Verantwoordelijkheid voor de gemeenschap	3.1	3.5	.001	.56
Gezamenlijke besluitvorming	3.2	3.6	.001	.51
Open staan voor verschillen	3.3	3.6	.001	.60
Kennis en vaardigheden van leerkrachten	3.6	3.9	.001	.55

De eerste vier thema's gaan over kinderen en de laatste over leerkrachten. Conclusie is dat de verschillen tussen de metingen significant zijn en niet op toeval berusten. Bovendien is er sprake van middelgrote effecten.

Onderzoek 2

- **Pauw, L. (2013). Onderwijs en burgerschap: wat vermag de basisschool? Onderzoek naar De Vreedzame School. Utrecht: Universiteit Utrecht (proefschrift)/ Amsterdam: SWP.**
Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. [ja/-nee](#)
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). [ja/-nee](#)
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. [ja/-nee](#)
- Er is een voormeting. [ja/-nee](#)
- Er is een nameting. [ja/-nee](#)
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. [ja/ nee](#)

- a)** De beschrijving van dit onderzoek is te raadplegen in H4.1 *Onderzoek naar de uitvoering*.
- b)** Uit het onderzoek van Pauw (2013) bleek (ten eerste) uit interviews dat leerkrachten het schoolklimaat en het gedrag van kinderen anders ervaren na de invoering van het programma. Respondenten benoemen dat kinderen zich rustiger en meer verantwoordelijk gedragen, -respectvoller met elkaar omgaan, -zich beter aan afspraken houden, -zich beter kunnen uiten in woorden, -zich meer laten aanspreken door leerkrachten uit andere (lagere) groepen én dat er minder conflictsituaties zijn – scholen ervaren namelijk een lichte tot sterke afname van het aantal conflicten op de school. Uit de analyse van alle ingevulde vragenlijsten door de 85 scholen bleek

(ten tweede) dat scholen op drie thema's (sociaal gedrag, kinderenparticipatie en conflictoplossing) na de invoering van het programma Vreedzaam significant hoger scoorden dan voor deze invoering ($q = .001$), waarbij deze thema's bovendien een hoge effectgrootte hadden (Cohen's $d \geq .79 - \leq 1.3$). De belangrijkste resultaten uit deze analyse, worden hieronder schematisch weergegeven:

Thema uit vragenlijst	Gemiddelde (voormeting)	Gemiddelde (nameting)	Q	D
Positief sociaal gedrag	2.98	4.01	.001	.87
Leerlingparticipatie	2.59	3.75	.001	.88
Conflictoplossing	2.38	3.94	.001	.92

Uit de analyse van de 13 scholen die zowel de voormeting als de nameting invulden, bleken (ten derde) vergelijkbare resultaten: Op de thema's sociaal gedrag, kinderenparticipatie en conflictoplossing werd na de invoering van het programma Vreedzaam significant hoger gescoord dan voor deze invoering ($q = .001$), waarbij deze thema's een middelgrote (Cohen's $d \geq .50 - \leq .79$) tot hoge effectgrootte hadden (Cohen's $d \geq .79 - \leq 1.3$). De belangrijkste resultaten uit deze analyse, worden hieronder schematisch weergegeven:

Thema uit vragenlijst	Gemiddelde (voormeting)	Gemiddelde (nameting)	Q	D
Positief sociaal gedrag	3.47	3.87	.001	.60
Leerlingparticipatie	3.03	3.61	.001	.77
Conflictoplossing	2.84	3.51	.001	.84

Onderzoek 3

a) Stolk, E. (2013). De Vreedzame School. Burgerschapsvorming in Nederland. Onderzoeksverslag Masterstage Onderwijskundig Ontwerp & Advisering, Universiteit Utrecht.

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja/-nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja/-nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja/-nee
- Er is een voormeting. ja/-nee
- Er is een nameting. ja/-nee
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja/-nee

b) Stolk (2013) analyseerde een databestand van 24 scholen (leerkrachten) die de evaluatievragenlijst Vreedzaam voorafgaande aan de invoering van het programma en één jaar na invoering ervan invulden. Deze vragenlijst betrof vragen over het groeps- en schoolklimaat en de geoperationaliseerde doelen van Vreedzaam op het gebied van Conflictoplossing, Verantwoordelijkheid voor de gemeenschap, Gezamenlijke besluitvorming en Open staan voor verschillen.

c) Net als Pauw (2013), vond ook Stolk (2013) een significant verschil ($q = .005$) tussen de voor- en nameting op alle thema's van de evaluatievragenlijst Vreedzaam die scholen invulden: conflictoplossing, verantwoordelijkheid voor de gemeenschap, gezamenlijke besluitvorming en open staan voor verschillen. De belangrijkste resultaten uit deze analyse, worden hieronder schematisch weergegeven:

Thema uit vragenlijst	Gemiddelde (voormeting)	Gemiddelde (nameting)	q	d
Conflictoplossing	2.99	3.58	.005	> 1.24

Verantwoordelijkheid voor de gemeenschap	3.06	3.53	.005	> 1.24
Gezamenlijke besluitvorming	3.11	3.52	.005	> 1.24
Open staan voor verschillen	3.19	3.59	.005	> 1.24

Onderzoek 4

a) Day, M. (2014). Impact van de Vreedzame aanpak op de burgerschapscompetenties van kinderen. Een voorloper van het effectiviteitsonderzoek naar De Vreedzame School en De Vreedzame Wijk. Masterthesis Universiteit Utrecht, Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken.

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd: ja/-nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant): ja/-nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja/-nee
- Er is een voormeting. ja/ nee
- Er is een nameting. ja/ nee
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja/ nee

b) De masterthesis van Day (2014) richtte zich op de vraag of kinderen die zowel deelnemen aan de Vreedzame School als de Vreedzame Wijk hoger scoorden op specifieke burgerschapscompetenties dan kinderen die daar niet aan deelnamen. Day (2014) maakte daarbij gebruik van het instrument Burgerschap Meten (zie ten Dam et al., 2011). Het instrument Burgerschap Meten werd voorgelegd aan een groep kinderen (n = 135) die deelnam aan de Vreedzame School en -Wijk en vergeleken met gegevens uit het COOL-onderzoek 5-18 uit 2011 (Driessen et al., 2011) – bestaande uit een dataset van kinderen in heel Nederland die niet deelnam aan eerdergenoemde programma's (n = 10.770).

c) Uit een vergelijking voor gemiddelde scores blijkt dat kinderen die wél deelnamen aan de Vreedzame School en -Wijk hoger scoorden op de domeinen attitude, vaardigheden en reflectie uit het instrument Burgerschap Meten ($q = .005$) – een beeld dat bevestigd werd wanneer 93 kinderen uit beide groepen (deelnemers en niet-deelnemers) aan elkaar werden gepaard op leerling-kenmerken en onderling werden vergeleken. De belangrijkste resultaten uit de analyse, worden hieronder weergegeven:

Thema uit vragenlijst	Gemiddelde (deelnemers)	Gemiddelde (niet-deelnemers)	q	F
Attitude	3.288	3.055	.005	17.74
Vaardigheden	3.412	3.108	.005	30.165
Reflectie	2.745	2.282	.005	30.992

Onderzoek 5

a) Van Dijken, M. (2009). De Vreedzame School: minder conflicten en meer democratie: Een evaluatieonderzoek naar de effecten van het programma De Vreedzame School op conflicthantering in basisscholen te Utrecht.

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd: ja/-nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant): ja/-nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja/-nee
- Er is een voormeting. ja/-nee
- Er is een nameting. ja/-nee

- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja/ nee
- b)** In het kader van een Masterthesis Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken aan de Universiteit Utrecht, deed van Dijken in 2009 onderzoek naar de Vreedzame School. Het onderzoek bestond uit (1) een literatuuroverzicht naar de autoritatieve opvoedingskenmerken die centraal staan in het programma en (2) een evaluatieonderzoek naar de effecten van het programma op de conflicthantering op basisscholen. Om de effecten (in het tweede deel van de thesis) in kaart te brengen, maakte van Dijken (2009) gebruik van de evaluatievragenlijst vreedzame school. De vragenlijst werd voorgelegd aan alle leerkrachten en kinderen in de bovenbouw (groep 5 t/m 8) op 20 basisscholen in Utrecht, waarvan 10 met- en 10 zonder het programma Vreedzaam.
- c)** Uit de thesis door van Dijken (2009) blijkt (als eerste) dat de conflictoplossing door kinderen verbeterd nadat scholen het programma van de Vreedzame School hebben ingevoerd. Bovendien blijkt (als tweede) dat de conflictoplossing door kinderen op scholen met Vreedzaam sterk verbeterd ten opzichte van conflictoplossing door kinderen op scholen zonder Vreedzaam. Hieronder zijn deze resultaten schematisch weergegeven in een tabel:

Oplossen van conflicten	Percentage (voormeting)	Percentage (nameting)	Percentage (verschil)
Scholen met programma Vreedzaam	62%	73%	11%
Scholen zonder programma Vreedzaam	68%	67%	-1%

Onderzoek 6

a) Van Kleist, C. (2011). De Vreedzame School: Een oefenplaats voor democratische vaardigheden.

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd: ja/-nee
  - Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant): ja/-nee
  - Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja/-nee
  - Er is een voormeting. ja/ nee
  - Er is een nameting. ja/-nee
  - Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja/ nee
- b)** In het kader van een Masterthesis Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken aan de Universiteit Utrecht, deed van Kleist in 2011 onderzoek naar de Vreedzame School. Het onderzoek werd uitgevoerd op een VMBO-school in Utrecht, waarvan de 108 kinderen deels wel (66.7%) en deels niet (33.3%) afkomstig waren van basisscholen waarop ze het programma van de Vreedzame School hebben genoten. Aanvullend is op deze VMBO-school onderzoek gedaan met een pilot, waarin de 56 kinderen in het tweede leerjaar gedurende het hele schooljaar wekelijks lessen kregen uit het programma van de Vreedzame School. Voor deze groep kinderen gold ook dat één deel wel- (35 kinderen) en één deel niet (21 kinderen) eerder kennis had genomen van het programma van Vreedzaam in hun basisschooltijd. In de thesis voor van Kleist (2011) werd – net als door Day (2014) – gebruik gemaakt van het instrument Burgerschap Meten (zie ten Dam et al., 2011) om vergelijkingen te maken op het gebied van burgerschapscompetenties.
- c)** Uit de thesis door van Kleist (2011) bleek dat kinderen in het tweede leerjaar (het jaar waarin de pilot Vreedzaam werd gedaan) significant hoger scoorden op de vragenlijst Burgerschap Meten dan kinderen in het derde leerjaar – maar alléén als

deze kinderen in het tweede leerjaar in hun basisschoolperiode óók het programma Vreedzame School hadden gevolgd ($t = 2.60$, $q = .05$). Het verschil dat in de thesis door van Kleist (2011) werd gevonden, komt voort uit verschillen in de scores van de kinderen op de sub-schalen *'een ruzie of meningsverschil oplossen'* en *'omgaan met anderen'*.

5. Samenvatting Werkzame elementen

Uit het verrichte onderzoek naar Vreedzaam blijkt dat een aantal elementen van het programma *werkzaam* zijn: deze elementen leveren een bijdrage aan de beoogde doelen van het programma. De bevindingen rondom *werkzame elementen* die werden gevonden in het onderzoek naar Vreedzaam (CED-Groep, 2023; Eijkholt, 2022; Pauw, 2013), worden ondersteund door bevindingen uit verschillende achtergrondstudies naar diezelfde elementen (o.a. Coopmans et al., 2020; Slijkhuis et al., 2023; Teegelbeckers et al., 2023). De volgende *werkzame elementen* werden gevonden in zowel het onderzoek naar het programma Vreedzaam als in de verschillende achtergrondstudies.

- Een inhoudelijk lesprogramma met een eenduidige visie, concrete leerdoelen en een eenduidige inrichting van het curriculaire aanbod (zie o.a. Slijkhuis et al., 2023).
- Een implementatietraject waarin professionals worden geschoold om in het programma te onderwijzen (zie o.a. Donbavand & Hoskins (2021).
- Een gemeenschappelijke (pedagogische) taal van de professionals, onder andere in het corrigeren en complimenteren van de kinderen (zie o.a. Maurissen et al., 2018).
- Het stimuleren van de sociale binding van kinderen met de (leer)omgeving (zie o.a. Wagle et al., 2018).
- Het uitdragen van een positieve sociale en morele norm (zie o.a. Coopmans et al., 2020).
- Het stimuleren van de onderlinge invloed van kinderen (zie o.a. Wanders & Dijkstra et al., 2020).
- Het inoefenen van aangeleerde competenties in verschillende betekenisvolle contexten (zie o.a. Teegelbeckers et al., 2023).

De bevindingen worden bovendien ondersteund door effectstudies naar het programma, waarin herhaaldelijk positieve effecten werden gevonden voor verschillende onderdelen van Vreedzaam: Sociaal gedrag, Conflictoplossing, Kinderenparticipatie, Gezamenlijke Besluitvorming, Verantwoordelijkheid voor de Gemeenschap en Open staan voor verschillen (Pauw, 2013; Stolk, 2013; CED-Groep, 2023).

Uit de effectstudies bleek bovendien dat deelname aan Vreedzaam positief samenhangt met de burger-schapscompetenties van kinderen: er zijn positieve correlaties gevonden voor de burgerschapskennis, burgerschapsvaardigheden en het reflecterend vermogen van kinderen (Day, 2014; Kleist, 2011). Deze bevindingen worden ondersteund door verschillende achtergrondstudies, waarin positieve relaties zijn gevonden tussen (hierboven beschreven) werkzame elementen van Vreedzaam en de burgerschaps-competenties van kinderen (zie onder andere Encina et al., 2023; Schulz et al., 2018; Kim & Chung, 2020).

Tenslotte: de vorming in democratisch burgerschap is niet alleen van belang voor het kind en de maatschappij, maar ook voor de school zelf. Want een school waar kinderen zich verantwoordelijk gedragen, zorgzaam met elkaar omgaan, verschillen kunnen overbruggen, kent een positief leer- en werkklimaat, waardoor leerlingen hogere leerresultaten halen. (Durlak et al., 2011).

6. Aangehaalde literatuur

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023). *Koester de democratie! Een dringende oproep om de democratie weer voor iedereen te laten werken*. Opgehaald van

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/11/02/eindrapport-koester-de-democratie-een-dringende-oproep-om-de-democratische-rechtsorde-weer-voor-iedereen-te-laten-werken>

Allen, K. A., Jamshidi, N., Berger, E., Reupert, A., Wurf, G., & May, F. (2022). Impact of school-based interventions for building school belonging in adolescence: A systematic review. *Educational Psychology Review*, 34(1), 229-257. <https://doi.org/10.1007/s10648-021-09621-w>

Aguiar, C., & Silva, C. S. (2018). *Case studies on curriculum, pedagogy, and social climate interventions tackling inequalities*. Opgehaald van <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5c0548200&appId=PPGMS>

Ardoin, N., Bowers, A., Gaillard, E. (2024). A systematic mixed studies review of civic engagement outcomes in environmental education. *Environmental Education Research*, 29:1. Opgehaald van <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13504622.2022.2135688>

Boer, M., Dorsselaer, S. van., Looze, M. de., Roos, S. de., Brons, H., Eijnden, R. van den., Monshouwer, K., Huijnk, K., Bogt, T. ter., Vollebergh, W., & Stevens, G. (2022). HBSC 2021. *Gezondheid en Welzijn van Jongeren in Nederland*. Universiteit van Utrecht, Utrecht.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2007). The bioecological model of human development. *Handbook of child psychology*, 1

Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94.

CBS (2019). Hoe Eenzaam voelen we ons? Opgehaald van [https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2020/hoe-eeenzaam-voelen-we-ons/#:~:text=Ruim%20een%20kwart%20\(26%20procent,Sociale%20samenhang%20%26%20Welzijn%20in%202019.](https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2020/hoe-eeenzaam-voelen-we-ons/#:~:text=Ruim%20een%20kwart%20(26%20procent,Sociale%20samenhang%20%26%20Welzijn%20in%202019.)

CED-Groep (n.j.). *Waarom Vreedzaam aansluit bij de wet burgerschapsonderwijs*. Opgehaald van <https://bestanden.cedgroep.nl/production/De-Vreedzame-School/Documenten/Waarom-Vreedzaam-aansluit-bij-de-aangescherpte-wet-burgerschapsonderwijs-11-23.pdf>

Coopmans, M., Ten Dam, G., Dijkstra, A., & Van der Veen, I. (2020). Towards a Comprehensive School Effectiveness Model of Citizenship Education: An Empirical Analysis of Secondary Schools in The Netherlands. *Social Sciences*, 9.

Dam, G. ten., Geijsel, F., Reumerman, R., & Ledoux, G. (2011). Measuring young people's citizenship competences. *European Journal of Education*, 46(3), 354-372.

Dam, G. ten., Dijkstra, A. B., Geijsel, F., Ledoux, G., & Veen, I. van der (2010). Maakt de school verschil? Effecten van kinderen populatie en onderwijskwaliteit op burgerschap van kinderen in het basisonderwijs. In J. Peschar, H. Hooghoff, A.B. Dijkstra, & G. ten Dam (Red.). *Scholen voor burgerschap. Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*, 157-189.

Day, M. (2014). *Impact van de Vreedzame aanpak op de burgerschapscompetenties van kinderen. Een voorloper van het effectiviteitsonderzoek naar De Vreedzame School en De Vreedzame Wijk*. Masterthesis, Universiteit Utrecht.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian psychology*, 49(3), 182.

Dekker, T. (2020). Teaching critical thinking through engagement with multiplicity. *Science Direct Thinking Skills and Creativity Volume 37*. Opgehaald van <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1871187120301759>

Devine, J., & Cohen, J. (2007). Making your school safe: Strategies to protect children and promote learning. *Teachers College Press*.

Dijken, M. van (2009). *Een evaluatieonderzoek naar de effecten van het programma De Vreedzame School op conflicthantering in basisscholen te Utrecht*. Masterthesis, Universiteit Utrecht.

Dijkstra, A. B., Dam, G. ten., Hooghoff, H., & Peschar, J. (2010). Scholen voor burgerschap? Een inleiding. *Scholen voor burgerschap: naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*, 19-42.

Dijkstra, A. B., Kuiper, E., & Nieuwelink, H. (2016). *Schoolkenmerken voor bevordering van burgerschapscompetenties van kinderen in het basisonderwijs. Overzichtsrapport voor het peilingsonderzoek burgerschap einde basisonderwijs*. NRO, Amsterdam.

Donbavand, S., & Hoskins, B. (2021). Citizenship education for political engagement: A systematic review of controlled trials. *Social Sciences*, 10.

Driessen, G., Mulder, L., & Roeleveld, J. (2011). *Cohortonderzoek COOL5-18. Technisch rapport basisonderwijs, tweede meting 2010/11*. Nijmegen, ITS.

Durlak, Weissberg, Dymnicki, Taylor en Schellinger, (2011), The impact of enhancing students' social and emotional learning. *Child Development*.

Eijkholt, C. (2022). Childrens' right and citizenship: A perspective for inclusive and democratic education and care for young children. *Chapter 5: Active Elements of a Good Practice*.

Encina, Y., Berger, C., & Miranda, D. (2023). Authoritative school climate as a context for civic socialization. *International Journal of Educational Development*, 98.

Endedijk, H., Breeman, L., Lissa, C. van, Boer, L. den, & Mainhard, T. (2019). *De onzichtbare rol van de docent inzichtelijk gemaakt. Lesgeven in het Passend Onderwijs: Hoe leerkracht-leerling relaties de sociale positie van leerlingen in de klas mee bepalen*. Universiteit Utrecht. (NRO project).

- Evans, D., Butterworth, R., & Law, G. U. (2019). Understanding associations between perceptions of student behaviour, conflict representations in the teacher-student relationship and teachers' emotional experiences. *Teaching and Teacher Education, 82*, 55-68.
- Furrer, C. J., Skinner, E. A., & Pitzer, J. R. (2014). The influence of teacher and peer relationships on students' classroom engagement and everyday motivational resilience. *Teachers College Record, 116*.
- Gietz, C., & McIntosh, K. (2014). Relations between student perceptions of their school environment and academic achievement. *Canadian Journal of School Psychology, 29*.
- Hagen, E. L. (2018). *Preventie van Polarisatie in het Voortgezet Onderwijs: De Schoolgrondwet als Gezamenlijk, Gedragen en Inclusief Kader voor het uitdragen van de Schoolidentiteit en de Schoolgedragsregels*. Masterthesis, Universiteit Utrecht.
- Hoek, L., Munniksma, A., & Dijkstra, A. B. (2022). Improving citizenship competences: Towards an output-driven approach in citizenship education. *Journal of Social Science Education, 21*
- Inspectie van het Onderwijs (2022). *Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020*. Opgehaald van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/peil-onderwijs/documenten/themarapporten/2022/03/09/peil.burgerschap-einde-basisonderwijs-2019-2020>
- Iakab, A., & Iovu, M.-B. (2020). Conflict Mediation between Elementary School. Children. *Journal Plus Education / Educația Plus 26 (1)*.
- Isac, M. M., Maslowski, R., Creemers, B., & Van der Werf, G. (2013). The contribution of schooling to secondary-school students' citizenship outcomes across countries. *School Effectiveness and School Improvement, 25*.
- Jimerson, S., Nickerson, A., Mayer, M. J., & Furlong, M. J. (2012). *Handbook of school violence and school safety: International research and practice*. Routledge, New York.
- Jong, W. P. T. de (2015). *De maakbare burger: het onderwijs als oplossingsmachine voor maatschappelijke problemen*. Boom Uitgevers, Amsterdam.
- Kagan, S. & Kagan, M. (2013). *Coöperatieve leerstrategieën*. Bazalt Educatieve Uitgaven, Goes.
- Kippers, W., Poortman, C., Schildkamp, K., & Visscher, A. (2018). Data literacy: What do educators learn and struggle with during a data use intervention? *Studies in Educational Evaluation, 56*.
- Kim, H. J., & Chung, J. Y. (2020). Factors affecting youth citizenship in accordance with socioeconomic background. *Children and Youth Services Review, 111*.
- Kleist, C. H. (2011). *De Vreedzame School: Een oefenplaats voor burgerschapsvaardigheden*. Masterthesis, Universiteit Utrecht.

Kneyber, R., & Zevenbergen, D. (2018). *De sluipende crisis. Waarom het onderwijs niet beter wordt*. Uitgeverij Phronese, Culemborg.

Knowles, R. T., Torney-Purta, J., & Barber, C. (2018). Enhancing citizenship learning with international comparative research: Analyses of IEA civic education datasets. *Citizenship Teaching & Learning*, 13.

Korpershoek, H., Canrinus, E. T., Fokkens-Bruinsma, M., & de Boer, H. (2020). The relationships between school belonging and students' motivational, social-emotional, behavioural, and academic outcomes in secondary education: A meta-analytic review. *Research Papers in Education*, 35.

Lacor, E. (2022). *Procesevaluatie Vreedzame School*. Onderzoek naar de werkzame mechanismen van de Vreedzame School. [Niet gepubliceerd]

Lacor, E. (2023). *Onderzoek metingen Vreedzame School*. [Niet gepubliceerd]

Leeman, Y., Nieveen, N., Beer, F., & Steen, J. (2020). Teachers as curriculum-makers: The case of citizenship education in Dutch schools. *The Curriculum Journal*.

Ledoux, G., Waslander, S., & Eimers, T. (2020). *Samenvatting Evaluatie passend onderwijs*. Opgehaald van <https://www.nji.nl/sites/default/files/2021-06/Samenvatting-evaluatie-passend-onderwijs.pdf>

Lenzi, M., Vieno, A., Sharkey, J., Mayworm, A., Scacchi, L., Pastore, M., & Santinello, M. (2014). How school can teach civic engagement besides civic education: The role of democratic school climate. *American Journal of Community Psychology*, 54.

Lithoxoidou et al. (2020). Promoting resiliency, peer mediation and citizenship in schools: The outcomes of a three-fold research intervention. *Participatory Educational Research (PER) Vol. 8* Opgehaald van <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1164476>

Maurissen, L., Claes, E., & Barber, C. (2018). Deliberation in citizenship education: How the school context contributes to the development of an open classroom climate. *Social Psychology of Education*, 21.

McKinsey & Company (2021). *Defining the skills citizens will need in the future world of work*. Opgehaald van <https://hrday.nl/wp-content/uploads/2022/10/JTB.pdf>

Ministerie van Algemene zaken (2021), Dienst Publiek en Communicatie. *Aan de slag! Trends en implicaties voor overheidscommunicatie 2021*. Opgehaald van https://www.communicatierijk.nl/binaries/communicatierijk/documenten/publicaties/2021/11/30/trendpublicatie-aan-de-slag/Trendpublicatie_DPC_2021_Aan_de_slag.PDF

Ministerie van Onderwijs (2023). *Tendrapportage Arbeidsmarkt Leraren po, vo en mbo 2023* Opgehaald van <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-4618d7e70a2b1cf4be2eb7edc61da3bc9cd5e4c1/pdf>

NAEP (2020). *The Nation's Report Card: 2018 civics at grade 8*. National Assessment of Educational Progress.

Nederlands Jeugd Instituut (2017). De Vreedzame School. Opgehaald van <https://www.nji.nl/interventies/de-vreedzame-school>

Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A. B., Kuiper, E. J., & Ledoux, G. (2016). *Onderwijs in Burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Kohnstamm Instituut, Amsterdam.

NJI (2019). *Jongeren en polarisatie Verkenning naar polarisatie waarbij jongeren zijn betrokken en gehanteerde werkwijzen om hier mee om te gaan*. Opgehaald van <https://www.nji.nl/system/files/2021-04/Jongeren-en-polarisatie.pdf>

NRO (2019) Scholte, R. et al. Leerkrachten en pesten : waarneming en de rol van de eigen ervaringen. Opgehaald van <https://www.nro.nl/onderzoeksprojecten/leerkrachten-en-pesten-waarneming-en-de-rol-van-de-eigen-ervaringen>

Onderwijsraad (2017). De leerling centraal? Opgehaald van <https://archieff22.sitearchief.nl/archives/sitearchief/20190923054357/http://onderwijsraad.esn.nl/upload/documents/publicaties/volledig/De-leerling-centraal.pdf>

Onderwijsraad (2021). Tijd voor Focus. Opgehaald van <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2021/03/25/tijd-voor-focus>

Parlementaire Monitor (2008). *Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen. Het meten van onderwijskwaliteit en de effecten van recente onderwijsvernieuwingen*. Opgehaald van <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vviij5epmj1ey0/vi3k9m5a9cw4>

Pauw, L. (2013). *Onderwijs en burgerschap: wat vermag de basisschool? Onderzoek naar De Vreedzame School*. SWP, Amsterdam.

Pauw, L. (2017). *Werkt Vreedzaam? Samenvatting van onderzoeksresultaten naar de Vreedzame School en Vreedzame Wijk*. Opgehaald van https://bestanden.cedgroep.nl/production/De-Vreedzame-School/Documents/Evaluatiegegevens_van_DVS_2017.pdf

Permentier, E. E. (2013). *Welke attitude hanteert een kind in de Vreedzame context, dan wel in het straatdomein, en wat zijn de overwegingen om vast te houden aan dezelfde of te switchen naar een andere attitude in de andere context?* Bachelor Thesis, Universiteit Utrecht.

Puthaar, V. A. M., & Korte, R. (2020). *De Behoeftes van Ouders en Professionals ten Aanzien van Initiatieven Gericht op Opvoeding*. Bachelor Thesis, Universiteit Utrecht.

Rahman et al., (2024) A Conceptual Framework of the Factor Influencing Democratic Citizenship in Civic Education. *KnE Social Sciences*. Opgehaald van [10.18502/kss.v9i19.16482](https://doi.org/10.18502/kss.v9i19.16482)

Sampermans, D., Isac, M. M., & Claes, E. (2018). Can schools engage students? Multiple perspectives, multidimensional school climate research in England and Ireland. *Journal of Social Science Education, 17*.

Schaepmeester, L. de., Braak, J. van., & Aesaert, K. (2022). Social citizenship competences at the end of primary school: The role of socio-ethnic classroom diversity and teachers' citizenship beliefs and practices in the classroom climate. *Theory & Research in Social Education*, 50(2), 297-326.

Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., & Friedman, T. (2018). *Becoming citizens in a changing world: IEA international civic and citizenship education study 2016 international report*. Springer.

Sieckelincx, S. (2017). *Reradicaliseren. Ronselen voor een betere wereld*. Leuven: Lannoo Campus

Sincer, I., Volman, M., van der Veen, I., & Severiens, S. (2022). Students' citizenship competencies: The role of ethnic school composition and perceived teacher support. *Theory & Research in Social Education*, 50(1), 125-155. <https://doi.org/10.1080/00933104.2021.2014375>

Slijkhuis, E. G. J., Veen, I. van der., Boer, H. de., & Dijkstra, A. B. (2023). Burgerschap in het basisonderwijs. Kenmerken van scholen en competenties van kinderen. *Pedagogische Studiën*, 100(3).

Sociaal en Cultureel Planbureau (2022). Bericht 2 > 2022. Opgehaald van <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/12/29/continu-onderzoek-burgerperspectieven---bericht-2-2022>

Sociaal en Cultureel Planbureau (2023). Sociale en Culturele Ontwikkelingen. De stand van Nederland 2023. Opgehaald van www.scp.nl/publicaties/publicaties/2023/04/14/sociale-en-culturele-ontwikkelingen-2023

Spilt, J., Koomen, H., & Thijs, J. (2014). Probleemgedrag en leraarstress: Het belang van een relationele benadering. *Pedagogische Studiën*, 91.

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2021a). Besluit van 23 juni 2021, houdende vaststelling van het tijdstip van inwerkingtreding van de Wet van 23 juni 2021, tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaps-opdracht aan scholen in het funderend onderwijs. *Staatsblad 2021*, 321, 1-2

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2021b). Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaps-opdracht aan scholen in het funderend onderwijs. *Staatsblad 2021*, 320, 1-6.

Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO), landelijk expertisecentrum voor het curriculum onder andere voor het jonge kind, Amersfoort. Opgehaald van <https://www.slo.nl/thema/meer/jonge-kind/doelen-jonge-kind/>

Stichting Leerplan Ontwikkeling (2021). *Leerplanverkenning actief burgerschap: Handreiking voor schoolontwikkeling*. Opgehaald van <https://www.slo.nl/@4253/leerplanverkenning/>

Rinnooy Kan, W. F., März, V., Volman, M., & Dijkstra, A. B. (2021). Learning from, through and about differences: A multiple case study on schools as practice grounds for citizenship. *Social Sciences*, 10(6), 200.

Stolk, E. (2013). *De Vreedzame School. Burgerschapsvorming in Nederland*. Onderzoeksverslag Masterstage, Universiteit Utrecht.

Strik, S. & Schoemaker, J. (2018). *Interactievaardigheden: Een kindvolgende benadering*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S., & Higgins-D'Alessandro, A. (2013). A review of school climate research. *Review of Educational Research*, 83.

Teegelbeckers, J. Y., Nieuwelink, H., & Oostdam, R. J. (2023). School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies. *Educational Research Review*, 100-511.

TNO (2023). TNO Public. Werkdruk in het Onderwijs. Opgehaald van <https://monitorarbeid.tno.nl/monitor-arbeid/wp-content/uploads/sites/16/2024/01/Werkdruk-in-het-Onderwijs.pdf>

Turk, F. (2017). Evaluation of the Effects of Conflict Resolution, Peace Education and Peer Mediation: A Meta-Analysis Study. *International Education Studies; Vol. 11, No. 1; 2018*

Wagle, R., Dowdy, E., Yang, C., Palikara, O., Castro, S., Nylund-Gibson, K., & Furlong, M. J. (2018). Preliminary investigation of the psychological sense of school membership scale with primary school students in a cross-cultural context. *School Psychology International*, 39.

Wanders, F. H. K., Dijkstra, A. B., Maslowski, R., & Van der Veen, I. (2020). The effect of teacher-student and student-student relationships on the societal involvement of students. *Research Papers in Education*, 35.

Wanders, F. H. K., Van der Veen, I., Dijkstra, A. B., & Maslowski, R. (2020). The influence of teacher-student and student-student relationships on societal involvement in Dutch primary and secondary schools. *Theory & Research in Social Education*, 48.

Wanders, F. (2023) *Democratische gezindheid van jongeren Kennis, houding, gedrag en de rol van burgerschapsonderwijs* Opgehaald van <https://prodemos.nl/app/uploads/2023/11/ProDemos-rapport-Democratische-gezindheid-van-Nederlandse-adolescenten.pdf>

Werfhorst, H. G. van de, Bergstra, M., & Veenstra, R. (2012). School disciplinary climate, behavioral problems, and academic achievement in the Netherlands. *Improving Learning Environments in Schools: School Discipline and Student Achievement in Comparative Perspective*, 196-221.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Kenniscentrum Sport & Beweging, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

